

Hegel en Teilhard de Chardin

Peter Renaud

Inleiding

Hegel is de man van de ‘dialectiek’. Hegel is ook de man van de wording van ‘de absolute geest’, ‘de absolute kennis’ en ‘het absolute bewustzijn’.

Teilhard de Chardin is de man van ‘het kosmische evolutieproces’ en ‘de wet complexiteit/bewustzijn’, de man die de noösfeer ziet groeien, de man die met hart en ziel ‘de harmonie van religie en wetenschap’ wilde aantonen.

Wat zijn de overeenkomsten en de verschillen tussen beide denkers? Kan het interessant zijn om die twee denkers eens naast elkaar te leggen en te zien of er, behalve grote verschillen, toch ook interessante overeenkomsten bestaan tussen hun ideeën en denkwerelden?

Met de gedachten van Teilhard voelde ik me al behoorlijk vertrouwd. Ik heb al eerder enkele essays over Teilhard geschreven, ik neem deel aan een discussiegroep over Teilhard en ik heb verscheidene mondelinge presentaties over Teilhard gegeven. Maar over Hegel begon ik met slechts heel oppervlakkige kennis. Meestal wordt Hegel genoemd in één adem met ‘het dialectisch denken’ en met Marx als zijn bekendste volgeling. Ik heb mij daarom eerst nader moeten verdiepen in het denken van Hegel. Ik ben begonnen met alle Nederlandstalige pagina’s van internet over Hegel. Ik zag dat er vrij recent een eerste en veel geprezen Nederlandse vertaling was verschenen van Hegels bekendste werk de ‘Phänomenologie des Geistes’, of de ‘Fenomenologie van de Geest’ van Willem Visser, uitgegeven door Boom Uitgeverij te Amsterdam in 2013. Nadat ik een boeiend Youtube filmpje van ruim twee uur van de Universiteit van Nijmegen over de Fenomenologie ter gelegenheid van het verschijnen van deze vertaling had gezien, heb ik het werk aangeschaft en gedeeltelijk gelezen. Ondanks de deskundigheid van de vertaler blijft het een tamelijk zwaar werk, vooral door de omslachtige stijl van schrijven van Hegel zelf. Bovendien kreeg ik al snel de indruk dat de Fenomenologie weliswaar zijn meest geprezen productie is, maar zeker niet zijn enige en het geeft ook niet een volledig beeld van het denken van Hegel. Ik heb daarbij goed acht geslagen op de inmiddels overbekende gevleugelde uitspraak van Hegel¹: ‘De uil van Minerva slaat zijn vleugels pas uit tegen de avond’, waarmee Hegel wil zeggen: ‘de wijsheid komt pas met de jaren.’ Dat geldt volgens Hegel zowel voor elk denkend individu, als voor alle menselijke collectieven en zelfs voor staten en wereldrijken. Het geldt dus ook voor de filosoof Hegel zelf. Ik heb daarom ook een paar boeken over Hegel gelezen. Het eerste was het boek van Robert Heiss: “Hegel, Kierkegaard, Marx, de

¹ De Uil van Minerva geldt als symbool voor de wijsheid. Uitspraak afkomstig uit de voorrede van Hegels latere werk ‘*Grundlinien der Rechtsphilosophie*’.

grote dialectische denkers van de negentiende eeuw”². Robert Heiss (1903) was docent en buitengewoon hoogleraar filosofie aan de universiteit van Keulen en later aan de universiteit van Freiburg. Het tweede boek was: “Hegel”, van de Nederlander Herman van Erp³, docent filosofie aan de universiteit van Tilburg en later van Fort Hare (Zuid-Afrika). Bij mijn samenvattende beschrijving van het werk en denken van Hegel heb ik voor het overgrote deel gekozen voor de systematiek van Herman van Erp. De soms letterlijke citaten heb ik niet steeds als zodanig aangegeven. Citaten en gedachten van Robert Heiss heb ik erdoorheen verwerkt en ook niet steeds als zodanig aangegeven.

Ook bij het verwoorden van het denken van Teilhard heb ik moeten zoeken hoe dat het beste zou passen bij de vergelijking met Hegel. Ik heb daarom niet gekozen voor zijn meest bekende werk ‘Het Verschijnsel Mens’, dat werd geschreven in zijn latere en gerijpte jaren 1938-1940, maar ik heb gekozen voor het volgen van de beschrijving van “Teilhard de Chardin, leven-werk-visie” van Claude Cuénot⁴, een goede vriend van Teilhard, met wie hij ook een uitgebreide briefwisseling heeft gehad in de jaren waarin het denken van Teilhard evolueerde tot zijn latere visie zoals verwoord in het ‘Verschijnsel Mens’. Ook van het werk van Cuénot heb ik soms letterlijke citaten overgenomen en niet steeds als zodanig weergegeven.

Ik heb gekozen voor de volgende werkwijze:

1. Een samenvatting van markante punten van Hegels leven en denken
2. Een samenvatting van Teilhards leven en denken.
3. Een zelf verwoorde vergelijking van Hegel en Teilhard op hoofdlijnen.

Een nadeel van deze manier van werken is dat de als markant beschouwde punten van de beide samenvattingen weer terugkomen in de vergelijking en dat er dus een onvermijdelijke herhaling van onderwerpen plaatsvindt, zij het in verschillende context. In de samenvattingen is sprake van een historische opbouw en groei van beide denkers. In de vergelijking wordt meer per onderwerp gekeken en minder naar het historisch perspectief.

Een tweede nadeel is dat het essay nu eigenlijk uit drie afzonderlijke delen bestaat, waardoor de tekst tamelijk lang is geworden.

Ik heb er toch voor gekozen, omdat het me de meest logische en overzichtelijke aanpak leek.

² Oorspronkelijke titel: “*Die großen Dialektiker des 19. Jahrhunderts, Hegel, Kierkegaard, Marx*”, Keulen, 1963, Kiepenheuer&Witsch, vertaald door M. Kok, uitgegeven door Het Spectrum in 1969.

³ “*Hegel*”, Herman van Erp, 2013 Boom Uitgeverij, Amsterdam.

⁴ “*Teilhard de Chardin, leven-werk-visie*”, Claude Cuénot, vertaald door W. Hidden, 1967, Uitgeverij Het Spectrum.

Wie was Hegel?

Georg Wilhelm Friedrich Hegel – Wilhelm voor intimi – werd in 1770 geboren in Stuttgart en overleed in 1831 in Berlijn. Hij geldt als een van de belangrijkste, maar ook als moeilijkst te begrijpen filosofen van de moderniteit en geldt als centrale representant van het ‘Duits idealisme’.

Hegel groeide op in een vroom Luthers gezin. Na de Latijnse school en het gymnasium ging Hegel op zijn 18e jaar theologie en filosofie studeren aan het zeer goed bekend staande Tübinger Stift. Voor zijn ouders was de logische gedachte dat hij een Luthers priester zou worden in de Lutherse Kerk.



Eind 18e en begin 19e eeuw begon de industriële revolutie in Europa. Deze tijd ging gepaard met grote technische en sociale veranderingen, het begin van de moderniteit. In Duitsland waren gelijktijdig met Hegel ook Fichte (1762-1814), Hölderlin (1770-1843) en Schelling (1775-1854) de grote denkers van het Duitse idealisme⁵. Hegel deelde in zijn studietijd een kamer met Hölderlin en Schelling. Zij spraken veel met elkaar en deelden de overtuiging dat de moderniserende maatschappij veel te verbrokkeld werd. De eenheid van denken van de oude agrarische wereld ging kapot aan de machinale fabricage van allerlei goederen. Fabrieksarbeid was eenzijdig en geestdodend. In elke nieuwe fabriek waren de problemen weer anders, maar van enige samenhang van denken was in elk geval geen sprake meer. Volgens de jonge filosofen was er een duidelijke behoefte aan een eenheid van denken die door de filosofen moest worden aangereikt. Zo bestond er dus voor de jonge Hegel een duidelijke behoefte aan een filosofisch systeem waarin een eenheid van denken werd geconstrueerd en gepropageerd. Het was vooral de filosofie die zijn voorliefde en aandacht had, en veel minder de theologie.

In 1800 vertrok Hegel naar Jena, waar hij door een aanbeveling van Goethe, met wie hij een vriendschappelijke en intellectuele correspondentie onderhield, in 1805 tot professor werd benoemd.

⁵ Het Duitse idealisme gaat ervan uit dat inzicht en veranderingen eerst op het niveau van de ideeën moeten plaats hebben. In haar vroege vorm, onder meer bij Kant en Fichte, draait het rond de stelling dat het menselijke verstand en de menselijke rede zijn die de werkelijkheid structuur geven. In haar latere fase, bij Schelling en Hegel, is de centrale stelling dat deze rede zich ook door de hele werkelijkheid, de natuur en de geschiedenis, voltrekt. De 'Duitse idealisten' werkten samen aan een basis voor een systematische eenheid van de verzamelde kennis. Zij worden daardoor ook weleens de laatste grote systeemfilosofen genoemd.

Na de slag bij Jena tussen Napoleon en de Pruisische legers in 1806, en ondanks zijn bewondering voor Napoleon, werd het Hegel toch te heet onder de voeten en vertrok hij in 1807 naar Bamberg, waar hij als redacteur van de plaatselijke krant aan de slag kon. In zijn bagage zat het manuscript van wat later bekend zou worden als de *'Phänomenologie des Geistes'*. Vanaf 1808 was hij rector van een gymnasium in Neurenberg.

In 1811 trouwde hij. In 1812 verscheen het eerste deel van de *'Wissenschaft der Logik'*, in 1813 het tweede en in 1816 het derde deel. In 1816 werd Hegel benoemd tot professor aan de universiteit van Heidelberg. Kort daarna kreeg hij een aanbod van de universiteit van Berlijn dat hij afwees. In 1817 verscheen het eerste deel van de *'Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften'*, hetgeen hij zelf als een afronding van zijn filosofische systeem beschouwde. Nadat Fichte was overleden volgde Hegel hem in 1818 op als rector van de Berlijnse universiteit. Hegels colleges over de *'Enzyklopädie'* werden druk bezocht. In 1820 verscheen zijn *'Grundlinien der Philosophie des Rechts'*, een uitwerking van de objectieve geest uit de *'Enzyklopädie'*. Verder gaf hij colleges over de filosofie van de geschiedenis hetgeen uitmondde in het postuum gepubliceerde *'Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte'*.

Tegen het eind van zijn leven gaf hij colleges over natuurfilosofie, godsdienstfilosofie en logica. In 1831 begon hij aan een herziening van de *Phänomenologie*, maar kort daarop stierf hij. Heel zijn leven bleef Hegel omgaan met subversieve, gezag ondermijnende mensen.

Overzicht over Hegels denken

Hegels filosofie heeft altijd gezorgd voor felle voor- en tegenstanders. Dat is niet zo verwonderlijk als je bedenkt dat niet alleen het doel van zijn filosofie steeds is geweest het begrijpen van de totale werkelijkheid, maar dat hij ook de pretentie had daarin geslaagd te zijn. Zijn gehele werk wordt, naar stijl zowel als inhoud, door vrijwel iedereen beoordeeld als ondoorgrondelijk en moeilijk toegankelijk. In zijn beginjaren had Hegel moeite zich begrijpelijk uit te drukken en ook zijn Zwabische, Zuid-Duitse accent deed zijn presentatie geen goed. Pas in zijn latere jaren in Berlijn genoot Hegel groot aanzien en werd beschouwd als de toonaangevende filosoof van zijn generatie. Daartegenover staat dat verschillende tijdgenoten ook felle kritiek hadden: Schopenhauer zag in hem een charlatan en Friedrich Schlegel gaf – overigens pas na Hegels dood – te kennen in Hegels dialectiek 'een prozaïsche voorliefde te zien voor negatie en een aapachtige geest van ontkenning'. In zijn studietijd deelde Hegel een kamer met Schelling (en de dichter Hölderlin) en werd hij beschouwd als een aanhanger van diens filosofie. In de *'Phänomenologie'* geeft hij echter ook veel kritiek op Schellings idealisme. Hij karakteriseert het als abstract en dogmatisch, omdat het uitgaat van een intuïtieve kennis van de eenheid van subject en object, van ik en de wereld en van een statisch beeld van de geest en de natuur. Hegel stelt

daartegenover dat de geest de oorsprong is van het leven en nooit stilstaat of gelijk is aan zichzelf. Het absolute en het inzicht daarin moeten worden begrepen als producten van een steeds voortgaand wordingsproces vanuit de tegenstellingen. In het dialectisch⁶ proces moet het logisch bewijs van die eenheid worden geleverd. Ondanks zijn kritiek bleef Hegel Schellings filosofie waarderen. Hij beschouwt haar als een belangrijke schakel tussen het denken van Kant en Fichte en zijn eigen filosofisch systeem, dat hijzelf karakteriseert als ‘absoluut idealisme’. Hegel zag zijn eigen filosofie als de voltooiing van een lang proces, waarin het denken vanaf de oude Grieken via het christendom, het protestantisme en de verlichting uiteindelijk tot een adequaat begrip komt van de werkelijkheid en van zijn eigen positie daarin. Hegels tijd werd gekenmerkt door ingrijpende politieke omwentelingen⁷ en intellectuele woelingen. Zijn analyse van andere filosofen, die hij beschouwt als zijn voorgangers, richt zich sterk op de contradicties waartoe hun denken uiteindelijk leidt. Deze contradicties zouden in zijn eigen filosofie een definitieve oplossing vinden. In zijn analyse keerde Hegel zich vaak in heftige en sarcastische bewoordingen tegen eenzijdigheden van zowel de verlichting als de romantiek. Van beide stelde hij dat ze een onjuist godsbeeld hadden en dat zij van God een ongekende grootheid maakten, terwijl God zich juist openbaart en gekend wil worden. Naar eigen zeggen zou Hegels filosofie dan ook de voltooiing van de theologie zijn.

Alhoewel Hegel het woord God als naam – waarover later meer – zoveel mogelijk vermijdt, stelt hij God gelijk aan de ‘absolute geest’, zoals hij die in zijn vroege werk definieert, namelijk de geest die altijd in beweging is en groeit naar een absoluut bewustzijn, de geest die zichzelf leert kennen door zich steeds weer te veruitwendigen⁸ in de geschiedenis en in de schepping; de geest die zichzelf

⁶ Dialectiek is de ontwikkeling van een gedachteproces of begrip door middel van tegenspraken: uit een these komt altijd een antithese voort en uit beide samen groeit een synthese op een hoger niveau.

⁷ Hegels denken is sterk beïnvloed door de Franse revolutie van 1789 en de politieke gebeurtenissen van de periode kort daarna. Hij bewonderde Napoleon en hij zag in zijn optreden de realisatie van de geestelijke bevrijding van het volk van de onderdrukking door het in weelde badende Franse koningshuis en de Katholieke Kerk.

⁸ Behalve het begrip *veruitwendiging* gebruikt Hegel ook vaak het begrip *vervreemding*. Algemeen gesproken is de *vervreemding* volgens Hegel het tweede, het negatieve moment in de dialectiek. Kenmerkend voor een dialectisch begripen van de werkelijkheid is dat zij niet wordt opgevat als een statisch geheel, maar als een dynamisch zich ontwikkelend proces van *veruitwendiging* van (naar buiten treden uit) haar aanvankelijke wezenheid en weer tot zichzelf komen. Zo veruitwendigt de mens zich bijvoorbeeld in zijn taal, zijn arbeid en zijn kinderen. Maar het resultaat van deze veruitwendiging komt tegenover hem te staan en verschijnt als iets dat vreemd en verschillend van hem is; de woorden die ik spreek kunnen verkeerd begrepen worden, de arbeid die ik verricht kan andere bestemmingen krijgen dan ik wilde en kinderen zetten zich af tegen degenen uit wie ze zijn geboren. Dit is het moment van de negativiteit of de *vervreemding*, dat inherent aanwezig is in ieder dialectisch wordingsproces. De term *vervreemding* komt oorspronkelijk uit de economische en juridische sfeer en wordt door Hegel voor het eerst in een wijsgerige betekenis gebruikt. Wezenlijk hierbij is dat de *vervreemding* in zijn filosofie een bij uitstek positieve betekenis heeft. Door de *vervreemding* brengt al het werkelijke zich tot stand en de werkelijkheid moet dan ook als een voortschrijdend proces naar de ‘absolute geest’ toe worden begrepen. Slechts door de *vervreemding*, de *veruitwendiging* van zijn wezen, komt de ‘absolute geest’ tot volledig zelfbewustzijn. De *vervreemding* is dus niet het eindpunt van de zelfwording van de geest, maar slechts een doorgangsstadium waar de geest doorheen moet om zichzelf te herkennen, zich met het *vervreemde* te verzoenen en het in zich op te nemen.

begrijpt, die zowel subject als object is van zijn eigen gedachten. Het ‘absolute bewustzijn’ is voor de jonge Hegel niet een alwetend bewustzijn, maar is een bewustzijn dat zichzelf en de werkelijkheid om zich heen kent en begrijpt. Voor het filosofisch systeem van de latere Hegel kan het absolute bewustzijn zich niet alleen uitdrukken via de filosofie, maar via de kunst, de religie en de filosofie; niet alleen het begrip, maar ook de presentatie van schoonheid, mythe en symboliek dragen bij tot de weergave van de totale werkelijkheid.

De goddelijke Geest is voor Hegel de bron van de enige echte werkelijkheid, de ‘idee’, geheel naar het model van Plato en de neoplatonisten. De Geest is ontstaan door emanatie⁹ uit de Ene, die tevens de bron is van al het Goede en het Schone. Het godsbewijs is voor Hegel eenvoudig: het bestaan van het ‘idee’-God betekent op zich dat God bestaat. De manifestatie van zijn bestaan is zijn veruitwendiging in de vorm van de natuur en het leven.

Fenomenologie

Dynamiek van de waarheid

In 1806 verschijnt de *‘Phänomenologie des Geistes’*, dat algemeen wordt beschouwd als zijn belangrijkste werk, waarin hij al zijn thema’s een plaats geeft, met de geschiedenis – dat wil zeggen: de wording van alles in de tijd – als centraal element. In de ‘Fenomenologie’ gaat Hegel uitgebreid in op de dynamiek van de waarheid (en de werkelijkheid) en veroordeelt hij de starheid van veel andere filosofische systemen: “Alles verandert, niets blijft aan zichzelf gelijk”.

(FG 10)¹⁰ “Hoe vaster de mening¹¹ over de tegenstelling tussen waar en onwaar, des te meer verwacht ze ofwel instemming met, ofwel verzet tegen een bestaand filosofisch systeem en ziet ze in de behandeling van zo’n systeem ofwel waarheid of onwaarheid. Die mening begrijpt de verscheidenheid van filosofische systemen niet zozeer als de voortschrijdende ontwikkelingen van de waarheid, maar ziet in die verscheidenheid eerder alleen de tegenspraak. De knop verdwijnt met het ontluiken van de bloesem, en je zou kunnen zeggen dat de bloesem de knop weerlegt; net zo verklaart de vrucht de bloesem tot onwaar er-zijn¹² van de plant, en neemt zijn plaats in als de waarheid van die plant.

⁹ Emanatie: onzichtbare uitstroming

¹⁰ FG wordt gebruikt als afkorting voor de *Fenomenologie van de Geest* en het nummer geeft de pagina van de genoemde vertaling van Willem Visser

¹¹ Hegel is een trouwe volgeling van Plato en hanteert daarom het begrip ‘mening’ op dezelfde geringschattendende wijze als Plato. Hij maakt daarbij onderscheid tussen een *mening* als gevolg van een oppervlakkige waarneming en *weten* op basis van goed onderbouwde en doordachte kennis. Een *mening* past bij jonge mensen die in hun opleiding kennis maken met een onderwerp. *Weten* hoort bij de gerijpte filosoof die het onderwerp begrijpt.

¹² De Nederlandse vertaling van *‘Phänomenologie des Geistes’* van Willem Visser (2014) heeft het Duitse begrip *Dasein* consequent weergegeven als *er-zijn*.

Deze vormen verschillen niet alleen van elkaar, maar als onderling onverenigbaar verdringen ze elkaar ook. Hun vloeibare natuur maakt ze echter tegelijk tot momenten¹³ van de organische eenheid, waarin ze niet alleen niet strijdig met elkaar zijn, maar waarin de ene net zo noodzakelijk is als de andere, en deze gelijke noodzakelijkheid vormt pas het leven van het geheel.”

Hegel heeft zichzelf ten doel gesteld om de filosofie tot overkoepeling van de wetenschap te verheffen en als zodanig een systeem te ontwerpen waarin die wetenschap op een gestructureerde manier kan worden ondergebracht.

De wetenschap moet aan het niet-wetenschappelijk geschoolde individu een “ladder bieden om daarlangs tot haar niveau op te klimmen”. Die ladder moet zelf echter van een wetenschappelijk gehalte zijn, ook al is het voor degene die hem bestijgt aanvankelijk niet duidelijk wat dat inhoudt. Tevens wil Hegel aantonen dat het aan de filosofie eigen is dat ze niet alleen een ontwikkeling van het individuele bewustzijn van zintuiglijke zekerheid naar redelijk weten veronderstelt, maar dat het bereiken van filosofisch wetenschappelijk inzicht – het absolute weten – ook historisch gezien een hele ontwikkeling van het denken veronderstelt.

Religie

In de traditionele religies wordt de absolute waarheid gevormd door de inhoud. Volgens Hegel is die inhoud slechts “een niet tot begrip gebrachte voorstelling”. In de voorstelling van de drie-ene God komt de christelijke religie tot een adequate voorstelling, maar nog niet tot begrip van wat bij Hegel geest heet. In die voorstelling “veruitwendigt God zichzelf in de schepping en in zijn menswording”, om vervolgens als geest van de gemeenschap tot zichzelf terug te keren. Met andere woorden: om als geest van de gemeenschap tot zelfbewustzijn te komen.

Ondanks zijn orthodox Lutherse opvoeding en zijn theologische opleiding hield Hegel religie en filosofie scherp uit elkaar als twee gescheiden, maar wel elkaar aanvullende, belevingswerelden. “De filosofie moet zich ervoor hoeden stichtelijk te willen zijn.”

Het absolute weten en God

De wetenschap als product van zijn eigen ontwikkelingsproces, de werkelijkheid die zichzelf begrijpt en zichzelf herkent als geest en subject, dat is volgens Hegel het absolute weten. We kunnen het zelfs één van zijn centrale stellingen noemen dat de geest zowel substantie als subject is.

¹³ Het woord *moment* kan hier nog worden gelezen als een aanduiding van *tijd*; Hegel gebruikt het woord *moment* echter dikwijls in de betekenis van *onderdeel van een proces*.

(FG 19) “Volgens mijn inzicht, dat zich nog door presentatie van het systeem zelf moet rechtvaardigen, gaat het er enkel en alleen om het ware niet alleen als substantie, maar net zozeer als subject op te vatten en uit te drukken.”

Hij bedoelt daarmee dat pas in het absolute weten, zoals hij dat uiteenzet, wetenschap, recht, moraal, politiek, religie, kunst en filosofie, en de reflexieve verhoudingen daartussen, begrepen kunnen worden in hun logisch en historisch verband. Zijn filosofie begrijpt dan ook voor het eerst de filosofie zelf als het product van een noodzakelijke historische ontwikkeling. De filosofie is in deze betekenis niet alleen maar een logisch opgebouwd systeem, maar is onlosmakelijk verbonden met een visie op de geschiedenis en een reconstructie van het eigen wordingsproces.

Herman van Erp zegt het als volgt: “Het absolute is dus niet onmiddellijk gegeven; de werkelijkheid komt als geest pas tot zichzelf in de opheffing van de negativiteit, dus in de negatie van de negatie, het begrip van de in zichzelf onderscheiden eenheid”.

Wanneer we het absolute God noemen, zegt Hegel, dan zijn de schepping en de openbaring het wezenlijke proces waarin God zich als geest veruitwendigt, en is het absolute weten het moment waarop hij tot zichzelf komt.

God is volgens Hegel dus geen statische grootheid, maar wordt zich pas bewust van zichzelf en zijn eigen kennen in de dynamiek van zijn schepping en noemt dit een ‘liefdesspel met zichzelf’.

(FG 19, 20) “Het is het worden van zichzelf, de cirkel die zijn einde als zijn doel vooronderstelt en als begin heeft en die alleen werkelijk is door zijn verwerkelijking en zijn einde.

Het leven van God en het goddelijke kennen kan dus wel een liefdesspel met zichzelf genoemd worden, maar deze idee daalt af tot iets stichtelijks, ja zelfs tot banaliteit wanneer de ernst, de pijn, het geduld en het werk van het negatieve daarin ontbreken.”

(FG 20) “Het ware is het geheel. Het geheel is evenwel slechts het zich door zijn ontwikkeling heen voltooiende wezen. Over het absolute moet gezegd worden dat het wezenlijk resultaat is, dat het pas aan het einde datgene is wat het in waarheid is, en precies daarin bestaat zijn natuur, namelijk om iets werkelijks, om subjectief, of zichzelf worden te zijn.”

De rede

Ook de menselijke rede is voor Hegel geen statische eigenschap, maar het gevolg van een langdurig groeiproces. Een embryo begint zonder rede; ook een kind dat nog niet de samenhang der dingen kan begrijpen is nog zonder rede. De rede komt pas met het begrip.

Het ware begrip komt een mens echter niet aanwaaien. Een mens is pas volwaardig mens in relatie tot andere mensen, als hij weet hoe de onderlinge verhoudingen tot stand komen, als hij voldoende kennis heeft vergaard en als hij de gangbare regels van de gemeenschap zich heeft eigen gemaakt. Hegel hanteert voor deze algemene en culturele kennis de term ‘algemene geest’.

Wiskunde brengt geen waarheid

Hegel wijdt ook enkele opmerkelijke paragrafen aan zijn minachting voor de wiskunde, die hij als statische en dode kennis beschouwt. Wiskunde gaat alleen maar over de grootte van objecten en verschijnselen, maar zegt niets over de ware aard ervan.

De slaaf en de heer

Hegel beschrijft – in overigens veel moeilijkere bewoordingen – een zeer bekende metafoor van ‘de slaaf en de heer’ om uit te leggen wat de eigenlijke vrijheid van de geest betekent.

De slaaf werd slaaf toen hij zich aan de heer onderwierp, omdat hij werd bedreigd met de dood. Hij gaf er de voorkeur aan het natuurlijke leven te behouden in onvrijheid boven het behoud van een zuiver ego, uit angst gedood te zullen worden. De slaaf werd slaaf toen hij voor zichzelf bedacht dat hij slaaf was. De heer kon met hem doen wat hij wilde. De slaaf was vervreemd van de werkelijkheid, totdat hij ontdekte dat hij met arbeid in staat was ideeën om te zetten in tastbare resultaten, of – in termen van Hegel – tot hij ontdekte dat zijn geest in staat was ‘ideeën te veruitwendigen’. De slaaf ontdekte dat hij vrij was met zijn geest te denken wat hij wilde en dat hij daarin helemaal niet afhankelijk was van zijn heer. Dit in tegenstelling tot zijn heer. Als zijn heer hem strafte, dan deed hij dat met de zweep en niet met het zwaard. Als de heer zijn zweep gebruikte dan deed hij dat niet om zijn macht te tonen, maar juist zijn onmacht om de slaaf te laten doen wat hij van hem verlangde. De heer had de diensten en de arbeid van de slaaf nodig om heer te kunnen zijn.

Dat is wat geestelijke vrijheid betekent: de slaaf is vrij, maar de heer is afhankelijk van zijn bezit en is dus de eigenlijke slaaf.

De kloof tussen de denker en de gedachte is de kloof die scheidt, maar is tevens de kloof die verbindt.

In de geschiedenis gebeurt alles op zijn tijd

Een belangrijk inzicht van Hegel is de wording van de wereldgeschiedenis uit de ontwikkeling van de tijdgeest. De tijdgeest is de primaire substantie die zich vormt in het eeuwig voortgaande dialectische proces: elke waarheid zorgt voor de oproep van zijn eigen tegenspraak; het is de rede waarmee de waarheid en zijn ontkenning tot een nieuwe samengestelde waarheid samensmelten. De geschiedenis is niet een aaneenrijging van losse feiten en gebeurtenissen, maar de geschiedenis is een veruitwendiging van de ‘tijdgeest’: de wereldgeschiedenis

groeit uit de waarheden en inzichten van haar tijd. Dat betekent ook dat de tijdgeest zelf zorgt voor de juiste ontwikkeling als de tijd daarvoor rijp is.

(FG 54) “We moeten ervan overtuigd zijn dat het de natuur van het ware is om door te dringen wanneer zijn tijd gekomen is, en dat het ware alleen dan verschijnt wanneer die tijd gekomen is, en daarom nooit te vroeg verschijnt, noch ook een publiek vindt dat er nog niet rijp voor is.”

De Logica en de Encyclopedie

In 1816 wordt Hegel benoemd als hoogleraar in Heidelberg. In 1817 publiceert hij de eerste versie van de *‘Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften’*, een handboek voor zijn studenten. Hierin presenteert hij zijn complete filosofische systeem. Het systeem bestaat uit drie grote onderdelen: logica, natuurfilosofie en filosofie van de geest. De fenomenologie van de geest beslaat hierin nog slechts een beperkt gedeelte van het onderdeel *‘Philosophie des Geistes’*, dat hierin uit drie secties bestaat:

- De subjectieve geest: daartoe behoren de antropologie, de fenomenologie van de geest en de psychologie;
- De objectieve geest: het recht, de moraliteit en de zedelijkheid;
- De absolute geest: waarin hij stelt dat de mens in staat is het absolute te vatten in de kunst, de religie en de filosofie.

Subjectieve geest is nu de term waarmee Hegel de geest aanduidt zoals die zich manifesteert en ontwikkelt in menselijke individuen. Onder objectieve geest verstaat hij de objectieve structuren van de samenleving, waarin de geest zich een bijzondere gestalte geeft. Absolute geest is nu de sfeer van kunst, religie en filosofie, waarin het begrip van de geest van zichzelf als de verhouding van het eindige en het oneindige gerealiseerd wordt.

De Encyclopedie

Vanaf een eerste begin presenteert de ‘Encyclopedie’ alle begrippen van het menselijk kennen met behulp van de dialectische leidraad. Op deze wijze verschijnt er tenslotte een soort harmonische orde, die door de wet der dialectische ontwikkeling wordt gevormd.

Het ‘systeem’ dat Hegel voor ogen staat wordt nu steeds duidelijker. Het menselijk kennen vormt steeds meer een onafzienbare veelvoudigheid van losse onderwerpen. In onze tijd nog veel meer dan in de tijd van Hegel werkt de wetenschap via specialismen aan gereduceerde eenheden van kennen, waarin geen enkele eenheid meer valt te bespeuren. Deze eenheid is nu juist wat Hegel zoekt; op zijn dialectische wijze wil hij al het gescheidene met elkaar verbinden. Een geweldige wil tot synthese beheerst hem, aldus Herman van Erp. Dit maakt de grenzeloze geestdrift van Hegel duidelijk voor zijn dialectische methode, omdat het, in zijn ogen, een laatste en alomvattende synthese kan brengen van het

menselijk kennen. In het Voorwoord van de ‘Logica’ zegt Hegel ergens over het systeem: “Dit rijk is de waarheid zoals ze zonder omhulsels op en voor zichzelf¹⁴ is. Men kan zich dienaangaande ook zo uitdrukken, dat deze inhoud de weergave van God is, zoals Hij in zijn eeuwig wezen vóór de schepping van de natuur en van een eindige geest is.”

Hegels stilzwijgend gemaakte vooronderstelling is: alles hangt samen met alles en vormt in laatste instantie één samenhangend geheel.

Hegel beweert niet alleen dat zijn dialectische methode de enige ware is, maar hij noemt haar ook de enige wetenschappelijke methode. In de ‘Logica’ zegt hij, vol hoogmoed: “Het is duidelijk dat geen uiteenzettingen als wetenschappelijk¹⁵ kunnen gelden die niet de gang van deze methode volgen en niet met haar eenvoudige ritme overeenstemmen, want het is de gang van de zaak zelf.”

De Filosofie van het Recht

In 1818 wordt Hegel benoemd aan de universiteit van Berlijn, waar hij en zijn vrouw ook volop meedoen aan het sociale leven.

In 1820 publiceert hij ‘*Grundlinien der Philosophie des Rechts*’, waarin hij het deel ‘objectieve geest’ van zijn Encyclopedie uitwerkt. Hij introduceert een nieuwe filosofische subdiscipline, waarin het niet gaat om een historie van afzonderlijke gebeurtenissen, maar om een denkende doorgronding van een specifiek domein van de werkelijkheid. ‘De wereldgeschiedenis is een geschiedenis van een zich verwerkelijkende vrijheid’.

Hegel beschouwt het recht als het belangrijkste middel om de vrijheid te verwezenlijken van het individu en van de collectieve instellingen, zoals het gezin, de bedrijven en de staat. De vrijheid in gelijkheid en broederschap wordt pas verzekerd als deze vastligt in de wetgeving van de staat.

Het recht van het individu beschouwt Hegel als veruitwendiging van de ‘subjectieve geest’. Het recht van de collectieve instellingen is een veruitwendiging van de ‘objectieve geest’. Het recht van de staat is de veruitwendiging van wat Hegel de ‘algemene geest’ noemt.

¹⁴ De termen *voor-zich* en *op-zich* en *op en voor zich* spelen een cruciale rol in de dialectiek van Hegel. *Voor-zich* staat tegenover *op-zich* en betekent zoiets als *gereflecteerd, geïsoleerd genomen in de reflectie*. *Op-zich* slaat op het *onmiddellijke, nog niet gereflecteerde*; een *voorwerp op-zich* is dat *voorwerp voor ons* en niet zoals et voor het bewustzijn is. *Op-en-voor-zich* is het *bij zichzelf zijn in het andere*; in laatste instantie de toestand van de werkelijke geest.

¹⁵ Hier zijn wij echter bij een kritiek punt van Hegels filosofie gekomen: Wat betekent hier eigenlijk wetenschappelijk? Het eigenlijke geheim van de dialectische methode ligt in de ‘vloeibaarmaking’ der begrippen en in het proces dat Hegel als de ‘zelfbeweging der begrippen’ opvat. Voor de klassieke ‘formele logica’ bestaat geen ‘zelfbeweging der begrippen’. Het wezen der begrippen ligt nu juist hierin dat ze onderscheiden. Een begrip is des te wetenschappelijker, naarmate het scherper onderscheidt. Zodra wij begrippen niet meer kunnen onderscheiden en zwart hetzelfde betekent als wit, bestaan ook de begrippen waar en onwaar niet meer. Dat is de kritiek die door velen is geuit.

Natuurfilosofie

Terwijl de logica van Hegel kan worden gezien als de bevrijding van het begripen uit de tastbare werkelijkheid, kan de natuurfilosofie juist worden gezien als het ‘inhoudelijk leren kennen van de stoffelijke werkelijkheid’. De natuur is door Descartes bepaald als uitwendigheid en geworden tot object van de natuurwetenschappen. Volgens de natuurfilosofie van Hegel zorgt de natuurwetenschap, door de analyse van de stof en haar eigenschappen, dat de idee achter de stof weer kan worden gekend en weer tot subject kan worden gemaakt, het subject dat door vloeibaarmaking van de feiten uiteindelijk tot volledig zelfbegrip kan komen. De noodzaak van het ‘vloeibaar’ worden van de denkbeweging ligt volgens Hegel niet in het subjectieve (individuele) begrip van de werkelijkheid, maar in het objectieve (collectieve) begrip: de werkelijkheid zoals die op zichzelf betrokken is.

In zijn Encyclopedie beschrijft Hegel de inhoud van alle in zijn tijd gangbare wetenschappen. Hij is de laatste wetenschapper die het heeft gepresteerd om alle wetenschappelijke kennis van zijn tijd te bundelen en tot samenhang te brengen.

Colleges over de wereldgeschiedenis

In Berlijn heeft Hegel voor het eerst colleges gegeven over de wereldgeschiedenis. De zeer uitgebreide colleges zijn slechts bewaard gebleven via aantekeningen van studenten. Hegel heeft altijd veel belangstelling getoond voor geschiedenis. Hij beschouwt de wereldgeschiedenis als het laatste deel van de objectieve geest. Citaat: “Haar doel of einde bestaat in de verwerkelijking van vrijheid in objectieve structuren, als de verzoening van natuur en geest in de idee van een eeuwige vrede.”¹⁶

Geschiedenis heeft betrekking op het verleden, terwijl filosofie erop is gericht de eigen tijd in begrip te vatten. Daarom moet Hegels geschiedfilosofische begrip van het einde van de geschiedenis ook niet worden verstaan als een idee omtrent de toekomst. Het is veeleer een retrospectief begrip dat dient om de plaats van de eigen tijd in de ontwikkeling van de geest te begrijpen.

Filosofische geschiedschrijving betekent voor hem dat de grote gebeurtenissen en de grote lijnen van de geschiedenis in het licht van de idee van de vrijheid worden geïnterpreteerd en begrepen.

“De wereldgeschiedenis laat slechts zien hoe de geest langzamerhand tot bewustzijn en tot het willen van de waarheid komt; het schemert in hem, hij vindt hoofdpunten, aan het einde geraakt hij tot het volle bewustzijn.”¹⁷

Het begrip van het einde van de geschiedenis van de geest moet een ander begrip van tijd impliceren, geen natuurlijke, maar een geestelijke tijd. Wij kunnen

¹⁶ Werke in zwanzig Bänden, Bd 12, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 56.

¹⁷ Werke in zwanzig Bänden, Bd 12, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 74-3

haar bepalen als de tijd die de wereldgeest nodig heeft om zijn doel te realiseren vanaf het moment waarop dit doel als het heersende beginsel kan worden herkend. Zo heeft de wereldgeschiedenis een duidelijk beginpunt en een einde. In het begrip van het einde is de werkelijkheid ‘omgevormd en gereconstrueerd’.

Hegel gelooft niet dat de wereldgeschiedenis een vooruitgang laat zien in de richting van geluk, hetgeen Aristoteles als doel van de mens veronderstelt. Momenten van geluk zijn hier juist uiterst zeldzaam. De wereldgeschiedenis is volgens hem eerder een schouwspel van heftige passies met vaak verschrikkelijke gevolgen. Hegel probeert aan te tonen hoe de absolute geest in zijn historische verschijningswijze tot begrip van zichzelf als vrijheid komt. Dat is het proces waarin volkeren het geestelijk beginsel tot uitdrukking brengen, waardoor zij worden gedreven en waaraan zij hun identiteit ontleen.

De wereldgeschiedenis breekt voor Hegel aan met de opkomst van het Perzische Rijk in Mesopotamië. Ze speelt zich gedurende het Griekse en Romeinse Rijk grotendeels af rond de Middellandse Zee. Daarna verplaatst ze haar centrum naar West-Europa, waar zij in de Germaanse staten tot haar ‘einde’ komt. Hoewel India en China ook staten vormden, beschouwt Hegel ze als van marginale betekenis voor de wereldgeschiedenis. Zij zetten namelijk geen beslissende stappen in de ontwikkeling van de vrijheid.

Volkeren en staten sterven net als individuen een natuurlijke dood wanneer ze hun doel gerealiseerd hebben en nog slechts uit gewoonte voortbestaan. De Romeinse orde is volgens Hegel ‘verstand zonder liefde’. Het roept in het individu – dat tot een atomair klein punt is gereduceerd – de hunkering op naar een grenzeloze vrijheid. “Deze vrijheid krijgt vervolgens gestalte in het christendom als de oneindige subjectiviteit van de innerlijkheid.” De Romeinse wereld heeft echter niet het vermogen dit principe te verwerklijken. Dat zal de harde arbeid worden van de Germaanse wereld.

De filosofie van de wereldgeschiedenis is volgens Hegel ook op te vatten als een theodicee¹⁸, een rechtvaardiging van de zelfbewustwording van God en tevens een verklaring hoe het kwaad in de wereld kan worden verenigd met de idee van een almachtige en goede God¹⁹. Hegel vertaalde dit in de opdracht aan de filosofie om vanuit het idee ‘geest’ een filosofische reconstructie te maken van de geschiedenis. Hegel geloofde dat zijn filosofie het bewijs zou leveren dat het er in de geschiedenis uiteindelijk redelijk aan toe gaat²⁰.

¹⁸ *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, 12-28

¹⁹ Het was Leibniz die de naam Theodicee gaf aan de filosofische discipline die moest verklaren hoe het kwaad in de wereld kon worden gerijmd met een almachtige en goede God.

²⁰ Deze gedachte is door de meeste denkers na hem afgewezen als een hoogtepunt van zelfoverschatting.

Colleges over de absolute geest

In zijn vroege werk, zoals de 'Fenomenologie', noemde Hegel de 'absolute geest' de geest die altijd in beweging is en groeit naar een absoluut bewustzijn, de geest die zichzelf leert kennen door zich steeds weer te veruitwendigen in de geschiedenis en in de schepping, die zowel subject als object is van zijn eigen gedachten. Deze absolute geest was voor Hegel dezelfde als God.

In zijn latere tijd in Berlijn en in zijn colleges over de absolute geest is dat beeld bijgesteld. De absolute geest is nu de geest zoals hij tot zichzelf terugkeert vanuit zijn objectieve werkelijkheid in het zelfbegrip. Het accent ligt nu veeleer op het begrip dat voor Hegel drie vormen kent: de aanschouwing, de voorstelling en het eigenlijke begrip. Aan die drie vormen van het begrip beantwoorden de drie delen van de absolute geest: kunst, religie en filosofie. Kunst en religie zijn voor Hegel zeer nauw met elkaar verbonden, omdat in allebei aanschouwing en voorstelling samengaan. In de kunst wordt de voorstelling van wat geest is middels zintuiglijk materiaal tot aanschouwen gebracht. In de religieuze voorstellingen wordt 'de idee' vervolgens al meer bevrijd van het zuiver natuurlijke. Maar, voor zover de kunst gebruik maakt van de natuur, is ze er ook altijd een verandering van. Zo wordt de natuur expressie van de geest. De absolute geest komt pas tot een werkelijk begrip van zichzelf door en in de filosofie. Aangezien dit volgens Hegel een historisch proces veronderstelt, is de geschiedenis van de filosofie het derde en laatste onderwerp in zijn colleges over de absolute geest.

Filosofie van de kunst

In het latere werk van Hegel beschrijft hij hoe de absolute geest in staat is zich uit te drukken via de schone kunsten. Het begrip is aanschouwend van aard en blijft onvolledig.

Filosofie van de religie

Het thema van de religiefilosofie is hoe de idee God zich ontwikkelt in de verschillende religies, naar inhoud (in zichzelf) en naar vorm (voor het religieuze bewustzijn). De absolute geest is in staat zich via de religie kenbaar te maken, maar is slechts voorstellend van aard. Het volledige zelfbegrip ontbreekt.

Voor Hegel is het van veel belang dat het subject als God begrepen wordt.

Geschiedenis van de filosofie

In de geschiedenis van de filosofie laat Hegel zien hoe de absolute geest in de filosofie tot een adequaat begrip van zichzelf komt, en dat ook dit een historisch proces veronderstelt. De manuscripten van zijn colleges over dit onderwerp beslaan, evenals van de vorige onderwerpen, vele honderden bladzijden.

We kunnen filosofie niet van buitenaf begrijpelijk maken, want de filosofie is zelf het begrip. De absolute geest is daar dus al in aanwezig. Het doel van de

geschiedenis van de filosofie is dan met name te laten zien hoe de filosofen en filosofieën in de loop der tijden zelf steeds het begrip van hun eigen tijd tot bewustzijn hebben gebracht.

Tot slot nog enkele opmerkingen over de verhouding van filosofie tot geschiedenis, die anders is dan die van kunst en religie tot geschiedenis. Hegel spreekt zowel van het einde van de kunst als over het einde van de religie. In beide gevallen bedoelt hij dat zij het doel dat zij beogen te realiseren, in de geschiedenis voltooid hebben.

De christelijke religie is het einde van de kunst in die zin, dat zij duidelijk maakt dat het kunstschone in zichzelf beperkt is en niet in staat om de geest in zijn volledigheid uit te drukken. Dat betekent niet dat er na de Grieken geen schone kunst meer gemaakt zou kunnen worden, maar dat die kunst dan een andere betekenis en plaats krijgt in de samenleving en het intellectuele leven.

Het einde van de religie betekent ook dat de religie in haar eigen gestalte haar voltooiing heeft bereikt. Het einde van de religie betekent dat zij, om haar inhoud gestand te doen, haar toevlucht moet nemen tot de filosofie.

De filosofie, ook die van Hegel zelf, heeft geen andere inhoud dan wat aanwezig is in de vorm van de voorstelling van de christelijke religie. Om tot dat inzicht te komen moesten filosofie en religie in een historische periode samenkomen.

In diezelfde betekenis kan ook het zelfbegrip van de absolute geest het einde van de geschiedenis worden genoemd. Het zelfbegrip vervult datgene waarnaar in de religie wordt verlangd.

Hegel wordt vaak een grenzeloze pretentie verweten. Deze opvatting moet echter enigszins worden genuanceerd. Hegel beschouwt namelijk niet alleen zijn eigen filosofie als het einde van een tijdperk. 'De uil van Minerva spreidt haar vleugels pas uit tegen de avondschemering.' Dat betekent hier dat met elke voltooide filosofie een historische periode tot begrip van zichzelf komt.

Na zijn dood (1831) worden aantekeningen door zijn studenten gebundeld en uitgegeven als een gesloten filosofisch systeem. Op het hoogtepunt van zijn roem en invloed deed hij als professor filosofie in Berlijn zelfs schokkende uitspraken, waardoor het leek alsof zijn filosofie er rekenschap van gaf dat het goddelijke zich in de Pruisische staat verwerkelijkt had en dat de geschiedenis daarmee tot haar einde was gekomen. Tegen het einde van Hegels leven had zijn filosofie aanhangers in bijna alle faculteiten van de Berlijnse universiteit, maar een ruime bekendheid kreeg zijn filosofie pas na zijn dood, doordat zijn leerlingen zich organiseerden in een 'Vereniging van Vrienden van de Vereeuwigde', zijn boeken opnieuw uitgaven en zijn collegevoordrachten²¹ voor het

²¹ G.F.W. Hegel, Werke. Vollständige Ausgabe durch einen Verein von Freunden des Verewigten. Berlijn 1832-1845

eerst publiceerden. In die periode werd Hegel min of meer vereerd als de Pruisische staatsfilosoof.

Hegel wordt dikwijls in één adem genoemd met Karl Marx. In een bepaald opzicht begrijpelijk, maar er is ook belangrijk verschil. Daarom één alinea hier gewijd aan Marx.

Karl Marx (1818–1883) wordt vaak genoemd als één van de belangrijkste volgelingen van Hegel, met name vanwege zijn ‘dialectisch denken’. Het is waar dat kort na het overlijden van Hegel in 1831 er twee groepen van volgelingen ontstonden, de rechts-hegelianen en de links-hegelianen. De rechts-hegelianen dachten dat Hegel gelijk had en dat met het systeem van Hegel de filosofie compleet was. De links-hegelianen dachten echter dat de compleetheid van de filosofie niet zo letterlijk moest worden opgevat, maar dat het tijd was om de filosofie van de vrijheid om te zetten in actie om het gewone volk tot vrijheid te brengen. In zijn studententijd sloot Marx zich aan bij deze links-hegelianen en hij was inderdaad diep geraakt door de veranderingen die de dialectische methode tot stand kon brengen. Eén ding was voor Marx echter onverteerbaar – en voor Hegel nu juist zo essentieel – en dat was het primaat van de geest. Voor Hegel was de historie de veruitwendiging van de wereldgeest, maar Marx vond het primaat van de geest belachelijk en draaide de volgorde van het proces om: de drijvende kracht werd gevormd door de economische omstandigheden en de veranderende wereldgeest was daarvan het gevolg. Hiermee lanceerde Marx zijn materialistische variant van de dialectiek van Hegel. Hij maakte in 1850 een nieuwe interpretatie van de Franse revolutie en hieruit werd het historisch materialisme van Marx geboren. Marx werd met zijn belangrijkste werk ‘*Das Kapital*’ later de grondlegger van het socialisme en het communisme en de theorie van de vrijheid van het volk door middel van revolutie. En dikwijls wordt Hegel in één adem genoemd met Marx als grondlegger van de revolutie, maar dit is slechts zeer gedeeltelijk de waarheid. We zullen hier niet verder ingaan op de betekenis van Marx.

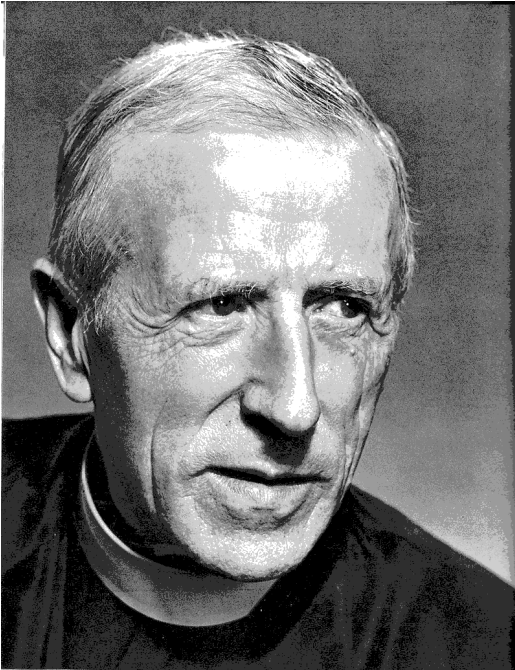
Wie was Teilhard?

Marie-Joseph Pierre Teilhard de Chardin²² werd geboren op 1 mei 1881 op het landgoed Sarcenat in de omgeving van Clermont-Ferrand, Puy-de-Dôme, Frankrijk en overleed op 10 april 1955 in New York. Tot 1892 leefde hij in het vrome, rooms-katholieke ouderlijk huis, waar hij zijn eerste onderricht ontving. In april 1892 kwam hij op het Jezuietencollege van Notre-Dame de Mongré. In zijn studies maakt hij goede vorderingen, vooral in de talen. Hij slaagde voor het eerste baccalaureaatsexamen in 1896 en voor het tweede (filosofie) in 1897. Na

²² Het is opmerkelijk dat er van Pierre Teilhard de Chardin heel weinig goede foto’s bewaard zijn gebleven en al helemaal geen goede kleurenfoto’s. Deze zwart-wit foto wordt als één van de allerbest beschikbare het meest frequent afgebeeld.

het baccalaureaat studeert hij elementaire wiskunde te Clermont-Ferrand. Hij slaagt in 1898.

Op 20 maart 1899 treedt hij toe in de Sociëteit van Jezus (jezuïetenorde) in het noviciaat van Aix-en-Provence. Op 25 maart 1901 legt hij de jezuïetengeloften af: armoede, zuiverheid, algemene gehoorzaamheid aan het kerkelijk gezag en in het bijzonder gehoorzaamheid aan de Paus. Van oktober 1901 tot oktober 1902 doorloopt hij zijn tweede juvenaatjaar in het huis Bon-Secours op het Engelse



eiland Jersey. Van oktober 1902 tot 1905 studeert hij drie jaar lang filosofie. Van 1905 tot 1908 bekleedt hij de functie van leraar chemie en natuurkunde aan het middelbare jezuïetencollege te Caïro. Dan volgt de theologische studie in Engeland te Ore Place, Hastings van 1908 tot en met 1912. Op 24 augustus 1911 wordt hij gewijd tot priester.

Dan volgt zijn eerste verblijf in Parijs, waar hij in juli 1912 een eerste onderhoud heeft met Marcellin Boule, hoogleraar paleontologie. Hij gaat natuurwetenschappen studeren. Begin 1915 moet hij zijn studie onderbreken vanwege mobilisatie voor de oorlog. Op 20 januari 1915 wordt hij aangesteld als

‘brancardier’. Tot 1919 wordt hij bij alle grote Franse veldslagen ingezet. Hij maakt veel menselijk leed mee en doet veel intermenselijke ervaring op in deze periode. Hij heeft verschillende onderscheidingen ontvangen, waaronder een *Croix de guerre* en de *Médaille militaire*. Op 16 juni 1920 wordt hij geridderd in het *Légion d’Honneur*. Ondertussen legt hij op 26 maart 1918 zijn plechtige geloften af, de bekroning van zijn derde juvenaatjaar in de jezuïetenopleiding.

Van 1919 tot 1923 studeert hij aan de Parijse Sorbonne voor zijn licentiaat in de natuurwetenschappen: geologie, plantkunde en dierkunde. Na Pasen 1920 begint hij aan zijn proefschrift²³, dat hij in juli 1921 inlevert en op 22 maart 1922 verdedigt. In 1920 had hij een leeropdracht in de paleontologie en de geologie aan het *Institut Catholique de Paris* verkregen. Na de verdediging van zijn proefschrift wordt hij ‘toegevoegd’ hoogleraar in de geologie. Hij blijft werkzaam aan het *Muséum*. De kwaliteit van zijn proefschrift klasseert hem onder de vooraanstaande Franse paleontologen. Teilhard heeft dan reeds een heel netwerk van wetenschappelijke vriendschapsbetrekkingen aangeknoopt vanaf de Verenigde Staten tot in China via Engeland, België en Zwitserland.

²³ ‘*Les Mammifères de l’Eocène inférieur français et leurs gisements*’ (De Zoogdieren van het Onder-Eoceen in Frankrijk en hun vindplaatsen)

De geestelijke structuur van Teilhard

De geestelijke structuur van Teilhard wordt vanaf zijn vroege jeugd gekenmerkt door een dieptepsychologie die geheel doortrokken is van mystiek. Zo komt geheel de spiritualiteit van Teilhard, ondanks vele omwegen, neer op een soepele en steeds voortgaande dialectiek; geen deductieve dialectiek, maar een die via vele tegenstellingen opstijgt tot het heldere licht van de Ene, tot de innerlijke eenheid die eindelijk bereikt is dankzij een vermogen tot synthese, dat geheel wordt gevoed door een ‘goddelijk milieu’. Bij Teilhard is de fundamentele noot, vanaf de eerste herinneringen van de kindsheid, de ‘zin van de volheid’, de behoefte iets absoluuts te bezitten. Elke ‘zin’ die zich bij hem zal openbaren: een ‘kosmische zin’, een ‘mens-zin’, een ‘Christus-zin’, zal niets anders zijn dan de langzame ontvouwing van dit fundamentele en aanvankelijk vormloze element in steeds rijker en zuiverder vormen.

Het vroegst ontwikkeld bij Teilhard is zijn ‘Christus-zin’, oftewel zijn gevoel voor de betekenis van het goddelijke in de gehele schepping. De terminologie en de symboliek waarmee hij is opgegroeid is die van de katholieke kerk. Het is vooral zijn moeder van wie hij al in zijn vroege jeugd meekrijgt dat er sprake is van een bovennatuurlijke en persoonlijke liefde van God en waarvan hij later zal inzien dat deze liefde de trekkende kracht is die de evolutie richting geeft.

In de jaren 1892 tot 1908 groeit bij Teilhard de ‘kosmische zin’, oftewel zijn gevoel voor de samenhang van alles wat ‘is’ in de gehele kosmos, en met name de samenhang van geest en materie, en zien wij een ontwaken van de ‘zin van het al’, uitgaande van de ‘zin van het duurzame’ en de ‘zin van het absolute’. Laten we hierbij wel goed begrijpen dat er nog geen theorie is ontwikkeld voor een kosmische uitdijing, of van een oerknal. Die zullen immers pas aan het einde van de jaren twintig, respectievelijk 1931, worden ontwikkeld door de collega-jezuïet en Belg Georges Lemaître.

Uit de vele brieven en teksten die Teilhard heeft nagelaten weten we dat in deze periode bij hem het beeld ontstaat dat de kosmos een gemeenschappelijke basis van bestaan moet hebben en dat die gebaseerd is op de duurzaamheid die hij ziet in steen en ijzer. Maar ook speelt hij met de pantheïstische gedachte dat het goddelijke aanwezig is in alles wat duurzaam is.

In de jaren 1908 tot 1912 ondergaat zijn ‘kosmische zin’ een grote verandering door zijn kennismaking met de evolutie, zoals die door Darwin werd geformuleerd. Vanaf die tijd ondergaat zijn ‘zin van de volheid’ een omkering van ‘duurzaamheid in steen en ijzer’ in de richting van het ‘ultralevende’, dit is de geest waaruit het levende is voortgekomen. Het dualisme ‘geest/materie’ van Plato en Descartes lost zich op in zijn denken als een ochtendnevel voor de opkomende zon. De evolutie van Darwin gaat uit van de materie om uit te monden in steeds

hoger gespiritualiseerde vormen van leven. Reeds in deze periode heeft Teilhard een voor gevoel van 'Omega', een pool van onomkeerbaarheid, die het élan van evolutie een eenduidige richting geeft.

Ook in zijn 'Christus-zin' treedt nu een belangrijke verandering op. Sinds 1899 wordt het katholieke geestelijk leven rond Teilhard overspoeld door de 'de wil van God', een alomtegenwoordigheid die gevoeld wordt in elke gebeurtenis in de wereld. Na de onderdompeling van het goddelijke in het vleeselijke (in de katholieke kerk uitte zich dit vooral door het hart van Jezus in het Heilig Hart, de Heilig-Hart-symboliek) zet dit vleeselijke zich om in de aanwezigheid van een krachtige stralingsenergie en is dus voor Teilhard meer geschikt om binnen te dringen in het kosmische milieu waarin hij met een ander deel van zijn persoonlijkheid bezig was. De stralende energie van de goddelijke wil gaf een duidelijk zichtbare wending in zijn pantheïstische fantasieën.

Tot zijn priesterwijding in 1911 heeft Teilhard bijna voortdurend verkeerd in kringen van geestelijkheid en wetenschap. Zijn 'mens-zin', zijn visie op de betekenis van het mens-zijn, was daarom tot die tijd beperkt van aard gebleven. Het is vooral zijn betrokkenheid bij de oorlog geweest en zijn vele gruwelijke ervaringen met de veldslagen waardoor zijn 'mens-zin' met sprongen is gegroeid in de jaren 1915-1918. Hoewel Teilhard gevoelig was voor de vele verschrikkingen van de oorlog, bezat hij toch ook, en vooral, de gave door de ellende heen het goud te zien van de verbondenheid en de gezamenlijkheid. In meer abstracte termen: hij ondervindt de realiteit en de organiciteit van de collectieve grootheden. Hij komt tot het begrip van de planetaire samenhang van de mensheid. Hij voorvoelt het bestaan en de omtrekken van de 'noösfeer', dat wil zeggen van een denkende en eensgezinde aarde.

De eerste wereldoorlog vormde voor Teilhard een soort intellectuele witebroodsweken, waarin sinds 1916 zijn genie zich begint af te tekenen. In deze periode heeft Teilhard visioenen waarin hij helder voor ogen ziet dat het goddelijke zich in alle materie bevindt: "want het is de materie die hem tot God zal dragen, daar God straalt op de top van deze materie, waarvan de golven hem de geest brengen", aldus Cuénot. De eerste synthese tussen de 'Christus-zin' en de 'kosmische zin', gepreciseerd door de evolutionistische visie, heeft zich zojuist gerealiseerd. In *'Mon Univers'* schrijft Teilhard op 14 april 1918: "Wetenschap en godsdienst hebben in mijn ogen nooit anders dan één zaak gevormd, daar beide voor mij het nastreven van éénzelfde Object betekenen." Hier voor het eerst komt Teilhards roeping naar voren: 'het met elkaar verzoenen van religie en wetenschap, van mystiek en symboliek met fenomenologische kennis en begrip'. Alle arbeid van Teilhard zal erin bestaan 1e) aan te tonen dat het heelal in evenwicht zal komen met de geest en 2e) een dialectiek op te bouwen die opstijgt van de materie naar God-Geest via het organische. De God-Geest die zich

van zichzelf bewust wordt via de wording van het menselijke bewustzijn in de veelheid van de individuen en in de collectiviteit van de mensheid als geheel. God heeft de rede geschapen, opdat de mensen die zouden gebruiken, zelfs op het gebied van de religie, op voorwaarde dat zij begrijpen dat God het opperste levende wezen is en niet uitsluitend de verzamelplaats van theorema's, dogma's en pure essenties. Omgekeerd wordt de wetenschap, zodra ze boven de eenvoudige techniciteit uit komt, onvermijdelijk omzoomd door een mystiek van axioma's en veronderstelde waarheden. Méér weten is méér zijn. Een toeneming in kennis is een ontologische groei, op voorwaarde dat de wetenschapsman niet gehoorzaamt aan nationalistische of racistische druk en niet vergiftigd wordt door onbewuste postulaten of politieke orthodoxieën.

Dan volgt vanaf 1923 tot het begin van de jaren vijftig de lange periode van zijn wetenschappelijke expedities naar vooral China en Zuidoost-Azië, maar later ook naar Afrika en de Verenigde Staten. Hij blijkt geen kamergeleerde, maar vooral een briljant veldonderzoeker te zijn met een scherp oog voor de nuances van de natuur. Het meest interessante van zijn wetenschappelijk werk is de vernieuwing van de onderzoeksmethode die hij heeft geïntroduceerd in de paleontologie. Zijn voornaamste zorg was de methode daarvan meer biologisch te maken. Hij combineerde de onderzoekingen van de paleogeografie met die van de paleontologie op een zodanige wijze dat hij het klimaat, de flora en de fauna deed herleven en hij onderzocht de uitvloeisels daarvan in het heden om bijvoorbeeld de structuur van een deel van de huidige Noord-Chinese fauna te kunnen doorgronden. Uiteindelijk gaf Teilhard met zijn uitgebreide veldwerk het praktische bewijs van de vele lagen van dialectische opstijging van materie tot de 'van zichzelf bewust wordende goddelijke Geest'.

De geest van synthese komt nog openlijker tot uiting in de door Teilhard in 1943 voorgestelde definitie voor de geobiologie, of de wetenschap van de biosfeer: bestudering van alle kenbare organische verbanden tussen de levende wezens, die in hun totaliteit één in zichzelf gesloten stelsel vormen; en bestudering vervolgens van de fysisch-chemische verbanden, die de geboorte en verdere ontwikkeling van deze gesloten levende laag verbinden met de geschiedenis van de aarde.

Het is hier niet de plaats om dieper in te gaan op de wetenschappelijke merites van het werk van Teilhard, maar wat de authenticiteit van zijn wereldbeeld aangaat, is het een feit dat deze stevig verankerd ligt in de vele evolutietechnische artikelen waarin zijn waarnemingen zijn vastgelegd. Er is dus een duidelijke symbiose tussen het wetenschappelijke en het innerlijke leven van Teilhard. Voordat we overgaan tot het beschrijven van dat innerlijke leven van Teilhard moeten we nog een paar problemen benoemen en afhandelen.

Ten eerste: Sommigen hebben beweerd dat Teilhard de gevangene was van zijn opleiding en vooral van de consequenties van zijn keuze voor aansluiting bij de Sociëteit van Jezus. Toen men in 1949 in Parijs zijn vijftigjarige kloosterjubiläum vierde, antwoordde hij op de uitgebrachte toasts met een toespraak, die hij als volgt eindigde: “.... Als ik mij nu weer op de 19e maart 1899 zou bevinden, met al mijn ervaringen die ik sindsdien heb opgedaan en met de wetenschap van wat ik van mijn bestaan heb kunnen maken, welke beslissing zou ik dan nemen? Ik zeg het met alle oprechtheid en in volle waarheid, daarvan kunt u overtuigd zijn: ze zou dezelfde zijn.”

Ten tweede: Af en toe somt men met een vorm van genoeg de onrechtvaardigheden op die hij heeft geleden. Men heeft hem inderdaad dwangmaatregelen doen ondergaan die aanslagen vormen op het natuurrecht en waarvan het aantal indrukwekkend is: het is het droeve lot van mensen die hun tijd vooruit zijn, zich te stoten aan veel tegenstand en slachtoffer te zijn van veel onrecht als gevolg van onbegrip. Teilhard werd er des te sterker door getroffen, omdat hij de kloostergelofte van gehoorzaamheid had afgelegd en werd belemmerd in wat hem waarlijk ter harte ging: de uitoefening van zijn apostolaat. In dit wezenlijke offer blijken zijn geloof en liefde voor de Kerk overvloedig te zijn. Hij bleef geloven dat God op het juiste moment zou ingrijpen, na zijn dood, misschien wel ervoor: “In de ontwikkeling van de geloofswaarheden”, zo verklaarde hij, “is er een ogenblik waarop het omhulsel van de knop moet afvallen. Het gevaar bestaat dat dit te vroeg gebeurt”. Hij wist dus geduld te hebben met de Kerk. Maar aan de andere kant verkondigde hij: “De Geest is meer dan het leven. Welnu, bepaalde religieuze organismen veroordelen het malthusianisme²⁴ op het terrein van het leven, en praktiseren het op het terrein van het denken.”

Teilhard had althans de troost dat hij zich moedig gesteund zag door de godsdienstige élite, met wie hij samenwerkte van 1939 tot 1951. Zijn superieuren te Parijs hebben al die tijd gepleit voor het publiceren van zijn grote werken.

Tegen het einde van zijn leven schreef Teilhard²⁵: “Als ik thans de zo kinderlijk vurige bladzijden van *Le Milieu Divin* (1927) herlees, constateer ik met verwondering hoezeer destijds al de wezenlijke trekken van mijn christo-kosmische visie vastlagen. Maar, aan de andere kant verrast het me te zien hoezeer in die tijd de gestalte van mijn heelal nog vaag en vloeiend was.

Het zou het werk van de onafgebroken vreugde van de volgende twintig jaar zijn, te zien hoe – stap voor stap en in gelijke tred – elkaar versterkten de ‘christische verdichting’ en de ‘kosmische verdichting’ van een wereld waarvan het communicerende vermogen in mijn ogen onophoudelijk met het convergentievermogen opbloede.Niet metafysisch, maar fysisch gesproken zou de

²⁴ Geforceerde geboortebeperving. Deze aanslag op het natuurrecht, hoe pijnlijk hij ook was, leidde er nooit toe dat Teilhard in opstand kwam.

²⁵ Uit: ‘*Le Coeur de la Matière*’, Parijs, 30 oktober 1950

Energie van de Incarnatie (het mens worden van Christus) in steeds meer omvattende ... vormen ... gaan stromen. (Enigszins vereenvoudigd:) Er begon een gemeenschap door te schemeren van een Christus die duidelijk werd gezien als 'evoluteur' en een kosmisch brandpunt, positief toegekend aan de evolutie."

Samenvattend kunnen we zeggen: gedurende de laatste vijftwintig jaar heeft er een rijping van zijn wereldbeeld plaatsgevonden, die zowel een structurering van het heelal met zich bracht als een groei van potentiaal in de Christus-energie, de trekkende kracht van de goddelijke liefde. Kortom, Teilhard slaagt erin zijn synthese te verwerkelijken door een complete integratie van de 'kosmische zin', de 'menselijke zin' en de 'Christus-zin'.

Het uiteindelijke wereldbeeld van Teilhard

De nieuwe inzichten van Teilhard:

1. Geest en materie zijn geen gescheiden dualiteit, maar onlosmakelijk met elkaar verbonden;
2. De wet complexiteit/bewustzijn;
3. De vereniging van mensen differentieert;
4. De reflectie, het zelfbegrip, neemt onomkeerbaar toe met de evolutie der soorten;
5. De goddelijke energie is de trekkende kracht vanuit het toekomstige brandpunt van bewustzijn, Omega.
6. Volledig zelfbewustzijn van de goddelijke Geest is het doel van de evolutie en bereikt zijn voltooiing in Omega.

Toelichting

1. De kosmos is als eenheid geschapen/begonnen; de geest is niet later toegevoegd, maar wezenlijk verbonden met energie en materie.
2. De complexiteit van de organische materie 'verwekt' het bewustzijn: hoe complexer, des te bewuster. (Het woord 'verwekt' staat tussen aanhalingstekens, omdat de complexiteit niet moet worden gezien als de bron van het bewustzijn, maar als de onverbiddelijke voorwaarde voor de emergentie ervan uit de eenheid van geest en organische materie.)
3. De vereniging van wezens van persoonlijke aard, van wezens met een individueel bewustzijn, met rede en zelfbegrip, zorgt voor differentiatie in plaats van versmelting.
4. Uit het jarenlange wetenschappelijke veldwerk van Teilhard komt duidelijk naar voren dat de evolutie der organische soorten voortschrijdt in de richting van toenemende reflectie. Teilhard ziet hierin een convergerend proces en herkent hierin het doel van de evolutie.
5. Het is de energie van de goddelijke Geest die richting geeft aan de organische materie in de lijn der geslachten. De mysticus Teilhard ziet hierin de

goddelijke liefde. Door niet alleen naar het verleden, maar ook naar de toekomst te kijken, ziet Teilhard het ultra-menselijke en het ultra-persoonlijke verschijnen als het logische gevolg van de in de toekomst voortgezette evolutie van de mens. Door toename van de menselijke communicatie en toename van het collectieve zelfbegrip zullen de verschillende takken van de menselijke soort naar een menselijke eenheid groeien (socialisatie).

6. De voltooiing van de evolutie zal zijn als de goddelijke Geest en het collectief van de menselijke bewustzijns worden verenigd in voltooid bewustzijn in Omega.

Het wereldbeeld van Teilhard is een synthese van de modernste kennis van kosmos en natuur, geeft daarin een plaats aan de goddelijke energie en geeft als uiteindelijk doel van de evolutie de groei van het goddelijk zelfbewustzijn uit de collectiviteit van de menselijke individuen.

Mens, herken uw verantwoordelijkheid en geef mede richting en vorm aan dit edele doel! Voor Teilhard is daarmee onomstotelijk vastgesteld dat de ontwikkeling van de menselijke kennis en het doel van de menselijke religie één en dezelfde zaak zijn.

De vergelijking van Hegel en Teilhard

Een groot verschil in kennis

Het allereerste verschil tussen Hegel en Teilhard is de periode waarin beide denkers hebben geleefd. Hegel leefde van 1770 tot 1831 en Teilhard leefde van 1881 tot 1955. Het verschil van 111 jaren in leeftijd lijkt klein als we het afzetten tegen evolutionaire ontwikkelingen, maar het is groot als we zien welke nieuwe kennis en inzichten er zijn ontwikkeld juist in die tussenliggende periode. Als we ons beperken tot de werkelijke paradigmaverschuivingen van die periode, en daarmee bedoel ik de onderwerpen die van bepalende invloed kunnen zijn op het wereldbeeld van de ontwikkelde mensen, dan zien we dat bijna niets hetzelfde is gebleven.

Als we kijken naar de ideeën over het ontstaan van de natuur en van de mens, dan was de algemene stand van kennis ten tijde van Hegel niet veel meer dan die van het neoplatonisme en het christelijke scheppingsverhaal. Ideeën over evolutie werden pas ontwikkeld door Darwin en pas gepubliceerd in 1859²⁶. In de periode 1859 tot 1899 ontwikkelde het darwinisme zich tot het ‘neodarwinisme’²⁷ en in de loop van de twintigste eeuw tot ‘de moderne synthese’²⁸.

²⁶ “*On the Origin of Species*” werd gepubliceerd in 1859. Het darwinisme beschrijft de evolutie van de soorten en beschouwt als oorzaak de natuurlijke selectie van het nageslacht door overleving van de best aan de leefomstandigheden aangepaste exemplaren van de soort

²⁷ Het neodarwinisme is het darwinisme met de mutaties op basis van toeval als belangrijkste oorzaak en met toevoeging van de theorieën van de populatiegenetica en de erfelijkheidsleer van Mendel.

²⁸ De moderne synthese ontstaat als zelfstandige theorie uit het neodarwinisme bij het verschijnen van het boek

Als we kijken naar de kennis over de natuurkunde, de mechanica en de zwaartekracht, dan leefde Hegel in de tijd van het denken van Newton, Kepler en Laplace, terwijl Teilhard volop heeft kennis genomen van de speciale en de algemene relativiteitstheorieën van Einstein en van de even belangrijke ontwikkelingen van de atoomfysica en de kwantummechanica van Rutherford, respectievelijk van Bohr, Heisenberg en Schröder en vele anderen in de eerste helft van de twintigste eeuw.

Als we kijken naar de kennis van de kosmos, dan zien we het heliocentrische beeld van Copernicus en Galileï in de tijd van Hegel. De kosmos bestond uit ons zonnestelsel en een aantal duidelijk zichtbare sterren van wat later ons eigen melkwegstelsel bleek te zijn. In 1923 gaf Edwin Hubble ons pas het inzicht dat de nevelachtige vlekken aan de hemel complete melkwegstelsels van sterren waren. In 1927 gaf de Belgische jezuïet George Lemaître pas zijn eerste publicaties over een uitdijend Heelal en over een verband tussen de zogenaamde roodverschuiving en de snelheid waarmee sterren zich van ons af, of naar ons toe bewegen. In 1929 gaf hij zijn eerste ideeën over een oerknaltheorie, terwijl Edwin Hubble constateerde dat de roodverschuiving van sterrenstelsels steeds groter werd naarmate zij verder weg stonden. Het heelal van Teilhard was dus ontelbare malen groter dan dat van Hegel en de kennis ervan kwam pas vanaf 1923 in een stroomversnelling.

Zo kunnen we nog een hele tijd doorgaan, want ook op alle andere gebieden van wetenschap barstte de toename van kennis pas los in de laatste helft van de 19e en nog veel sterker in de 20e eeuw. De wording van de noösfeer, de denkende laag rond de aarde van collectieve kennis, kunde en organisatie, die Teilhard al zo duidelijk voor ogen kon zien, was voor Hegel nog geheel in nevelen gehuld. De vorming van de staten, zoals die van Frankrijk en Engeland, begon in de tijd van Hegel voor het eerst gestalte te krijgen, maar de vorming van de grote machtsblokken, zoals de Verenigde Staten van Amerika, de Sovjet-Unie en de Europese Unie, heeft Hegel helemaal niet meegemaakt, maar deze waren voor Teilhard duidelijk herkenbare verschijnselen.

Opvoeding, opleiding en karakter, levensdoel en passie

Hegel werd geboren in een vroom luthers gezin en bleef zijn leven lang trouw aan de Lutherse Kerk. Teilhard werd geboren in een vroom katholiek gezin en bleef zijn leven lang trouw aan de katholieke kerk. Beide denkers waren hoog begaafd in intellectueel opzicht en beiden konden de hoogst mogelijke opleidingen volgen en waren succesvolle leerlingen; beiden volgden ze studies op het gebied van theologie, filosofie en natuurwetenschappen. Hegel werd hoogleraar

van Julian Huxley "*Evolution: The Modern Synthesis*" in 1942 en voegt de paleontologie als erkende theorie toe.

filosofie, Teilhard werd hoogleraar geologie en wetenschappelijk onderzoeker op het gebied van paleontologie en biologie; Teilhard werd bovendien priester en voelde zich geroepen tot het apostolaat. Hij wilde niets liever dan zijn visie op het leven uitdragen aan de jeugd en aan de wereld om zich heen.

Hegel was een pure rationalist; Teilhard was weliswaar rationeel hoog begaafd, maar was bovendien op en top mysticus.

Hegel was arrogant van karakter en wist zich (vooral aanvankelijk) mondeling moeilijk uit te drukken. Pas in zijn latere jaren in Berlijn werden zijn colleges druk bezocht en kreeg hij het aureool van de eerste Duitse staatsfilosoof door zijn sterk verbeterde presentatie en door de enorm brede kennis die hij ten toon spreidde.

Teilhard was een zeer aimabel mens, had oor en oog voor zijn medemens en was een getalenteerd spreker en schrijver.

Hegel was als wetenschapper op en top een analist die niet alleen de materie en de gebeurtenissen tot in détail wilde kennen en begrijpen, maar vooral ook de geest. Met de bouw van zijn universele filosofische systeem liet Hegel bovendien een in de tijd toenemende behoefte zien aan synthese. Alles hangt samen met alles en volledig zelfbegrip is alleen mogelijk als ook die samenhang duidelijk is.

Teilhard was van meet af aan vooral gericht op de synthese. Hoe kon hij zijn kennis van de natuur tot eenheid en samenhang brengen, maar ook hoe kon hij zijn liefde voor Christus en de goddelijke Geest tot eenheid en samenhang brengen met zijn kennis van en liefde voor de natuur. Het kon toch niet zo zijn dat er een wezenlijke tegenstelling zou bestaan tussen beide denkwerelden.

Hegel werd filosoof van beroep en werd na een aantal moeilijke beginjaren aan verscheidene universiteiten benoemd tot hoogleraar. Het doel van de filosofie in het algemeen is volgens Hegel 'het komen tot begrijpend kennen van de menselijke samenleving in historisch perspectief'. Het doel van Hegels eigen filosofie, zijn passie, was 'het bereiken van absolute geestelijke vrijheid in rechtvaardigheid'. Deze passie was niet alleen gericht op de persoonlijke vrijheid, maar evenzeer op de vrijheid van de gehele samenleving, van alle collectieve menselijke activiteiten, zoals het gezin, de bedrijven en de staat. Hij was een groot bewonderaar van de Franse revolutie met de leuze van 'vrijheid, gelijkheid en broederschap', en hij was ook een bewonderaar van Napoleon die hij zag als de vorstelijke verbreider van de geestelijke vrijheid van het volk en de bevrijder van de uitbuiting van 'een in weelde badende katholieke kerk en koningshuis'.

Het levenswerk van Hegel was het ontwerpen en bouwen van een filosofisch systeem, waarin de (geestelijke) vrijheid voor allen kon worden gerealiseerd. De '*Phänomenologie des Geistes*' wordt beschouwd als zijn meest originele werk, maar het geeft zeker geen compleet beeld van zijn filosofische ontwikkeling en ook niet van zijn filosofische systeem.

Het meest bekende thema van de filosofie van Hegel is de alles beheersende dialectiek. De geest kent geen stilstand, maar is altijd in beweging. Iedere stellingname van de geest roept ontkenning en tegenstellingname op. De geest is altijd creatief en vindt een synthese van elke stelling en bijbehorende tegenstelling. De geest vermeerdert zijn kennis en groeit spiraalsgewijs door naar een steeds hoger niveau tot het absolute is bereikt, dat is het niveau van volledig zelfbegrip. Een dialectische ontwikkeling wordt door Hegel als voltooid beschouwd als het subject – een persoon, een collectief van personen, een staat of een wereldgeest – volledig tot zelfkennis en zelfbegrip is gekomen.

Hegel – alhoewel zijn leven lang trouw lutheraan – is totaal niet religieus in zijn filosofie. Integendeel, hij vindt dat de filosofie zich moet onthouden van elke vorm van stichtelijkheid. De religie biedt slechts symbolische voorstellingen en gewoonten of rituelen voor een mystieke beleving; de filosofie biedt geen andere inhoudelijke waarheid, maar voltooit de religie door ‘begrijpend kennen’.

Teilhard werd wetenschappelijk onderzoeker van beroep en priester van roeping. Zijn passie was de wetenschap en de religie met elkaar te verzoenen. Het uiteindelijke doel van zijn wetenschappelijk werk was het maken van een samenhangend beeld van de evolutie van de kosmos en in het bijzonder de plaats van de mens daarin en van de goddelijke Geest. Met andere woorden: wat is de zin en de samenhang van het bestaan? In termen van Cuénot: de ‘zin van de kosmos’, de ‘zin van de mens’ en de ‘zin van Christus’, of voor wie de katholieke terminologie wil vermijden: de ‘zin van het goddelijke’.

Het uiteindelijke resultaat van zijn werk, de verwoording van zijn uiteindelijk gegroeide visie, heeft hij vastgelegd in zijn meest bekende werk: *‘Le Phénomène humain’*, in het Nederlands: *‘Het Verschijnsel Mens’*. Het werd geschreven tussen 1938 en 1940. Hij vroeg pauselijke toestemming dit werk te mogen publiceren. De pauselijke curie verbood de uitgave ervan. In Frankrijk werd het voor het eerst pas uitgegeven in 1955, na Teilhards dood, via zijn secretaresse en enkele goede vrienden. In de Nederlandse vertaling verscheen het voor het eerst in 1958. Ook *‘Le Milieu Divin’*, geschreven in 1927, dat een uitgesproken beeld geeft van zijn mystieke ervaringen en zijn vroege invoelen van de betekenis van de kosmos, werd door de pauselijke curie tot verboden lectuur verklaard en werd pas gepubliceerd in 1957. De Nederlandse vertaling, *‘Het Goddelijk Milieu’* werd pas in 1963 gepubliceerd. De levenslange ontwikkeling van Teilhard kan goed worden gevolgd doordat hij zijn leven lang vele brieven schreef aan zijn zuster en zijn vrienden, waaronder Claude Cuénot; ook schreef hij verscheidene essays. De brieven en essays zijn grotendeels gebundeld, van commentaar voorzien en uitgegeven in de *Bibliothèque Teilhard de Chardin*, bestaande uit 23 deeltjes, die ook in het Nederlands zijn vertaald. De levenslange ontwikkeling van de visie van Teilhard is een geweldig voorbeeld van het dialectisch groei-proces, zoals ruim een eeuw eerder door Hegel werd beschreven.

Geest en bewustzijn

In Hegels denken is de goddelijke Geest (door emanatie) voortgekomen uit God, het eeuwige Wezen dat de bron is van alle leven en alle daadkracht. De goddelijke Geest kan zich manifesteren in allerlei geestelijke verschijningsvormen, zoals

- de algemene geest, dat is de geest van de kosmos en de natuur;
- de wereldgeest, dat is de geest die verantwoordelijk is voor de totstandkoming van de wereldgeschiedenis;
- de subjectieve geest, dat is de sterfelijke geest van individuele mensen;
- de objectieve geest, dat is de geest die zich manifesteert in collectieve organisaties en verzamelingen zoals een organisatie, een volk, of een ras;
- de absolute geest, dat is in Hegels vroege jaren de geest die zichzelf volkomen leert kennen en begrijpen via de filosofen, de geest die altijd in beweging is en groeit naar een absoluut bewustzijn, de geest die zichzelf leert kennen door zich steeds weer te veruitwendigen in de geschiedenis en in de schepping; de geest die zichzelf begrijpt, die zowel subject als object is van zijn eigen gedachten; bij de latere Hegel is dat de geest die zich kan uitdrukken via de schone kunsten, de religie en de filosofie.

De enige echte werkelijkheid is voor Hegel ‘de Idee’, zoals Plato die beschreef, het goddelijke concept van een ding of een daad, dus wat wij tegenwoordig een ‘definitie’ zouden noemen. Een ‘Idee’ kan door mensen op allerlei manieren worden veruitwendigd, dus in stof en daad worden gerealiseerd.

Geest en lichaam zijn gescheiden entiteiten. Een geest kan zichzelf voltooien door zichzelf te leren kennen en tot zelfbegrip te komen. Niet alleen de menselijke geest kan tot zelfbegrip komen, maar ook de geest van een organisatie, van een volk, van een natie en de wereldgeest, ja zelfs de algemene geest van de natuurwetenschappelijke kennis, kan tot zelfbegrip komen.

De geest van een mens is de sterfelijke variant van de geest, die wordt doorgegeven in de lijn der geslachten en die zorgt voor het doorgeven van kennis aan de onsterfelijke geest van de menselijke soort.

Alhoewel Hegel het woord ‘God’ als naam zoveel mogelijk vermijdt, omdat de naam God te gemakkelijk wordt gebruikt zonder het juiste begrip ervan, stelt hij het goddelijke gelijk aan de ‘absolute geest’, zoals hij die in zijn vroege werk definieert. De formulering die Hegel in de Fenomenologie gebruikt om zijn godsbegrip duidelijk te maken – “Het is het worden van zichzelf, de cirkel die zijn einde als zijn doel vooronderstelt en als begin heeft en die alleen werkelijk is door zijn verwerkelijking en zijn einde” – geeft mij een vergelijkbaar beeld met dat van Teilhard wanneer hij stelt dat zijn godsbeeld tweeslachtig is: enerzijds eeuwig en buiten tijd en ruimte, anderzijds via het collectief van de steeds helderder wordende bewustzijns. Zie verder de formulering op p. 36.

Heel karakteristiek voor het denken van Hegel is ook dat hij de wereldgeschiedenis beschouwt als een voortdurende ‘veruitwendiging’ van de wereldgeest in feitelijke en tastbare gebeurtenissen. De voltooiing van de wereldgeschiedenis is voor Hegel geen toekomstbeeld in een soort Omega, maar is de voltooiing van het dialectische proces waarin de wereldgeest (van de mensheid) komt tot volkomen zelfbegrip. Zo zijn verschillende wereldrijken tot hun eind gekomen, omdat zij tot volledig zelfbegrip waren gekomen en de creativiteit verloren ging. Als de eigen geest van een wereldrijk geen creativiteit meer heeft, dan komt dat Rijk vanzelf tot een natuurlijk einde.

Voor Teilhard heeft de Geest in de loop van zijn leven een geweldige (dialectische) ontwikkeling doorgemaakt. In zijn prilste jeugd heeft Teilhard vooral van zijn moeder het mystieke beeld van de liefde van Christus meegekregen als katholiek symbool van de goddelijke Geest. In zijn schooljeugd dacht hij dat de Geest geassocieerd moest worden met duurzaamheid of absoluutheid. Als kind zag hij verband met steen en ijzer als – in zijn ogen – duurzame materialen.

Pas in zijn Engelse biologie-opleiding kwam Teilhard van 1908 tot 1912 in aanraking met de evolutietheorie van Darwin, die insloeg als een bom in zijn jeugdige voorstelling van het ontstaan van het leven op aarde en zelf had hij al een duidelijk voorgevoel dat de aarde niet op zichzelf kon worden gezien in de kosmos, maar dat er een eenheid van bestaan moest zijn voor de gehele kosmos en dat het bestaan van de mensheid een doel had. De menselijke geest was vanaf dat moment voor Teilhard een product van de evolutie op aarde. De theorie van de evolutie bracht een ommekeer in zijn denken. De goddelijke Geest was voor altijd verbonden met de wording van het leven. De goddelijke Geest was het supra-leven van waaruit het biologisch leven, en dus ook het menselijk leven en de menselijke geest konden evolueren. Als de menselijke geest kon evolueren uit schijnbaar dode materie, dan moest ook in die schijnbaar dode materie de kiem liggen van het leven. Materie en geest waren dus geen gescheiden substanties, maar de geest en de materie van het leven waren onlosmakelijk met elkaar verbonden via het biologisch leven. Teilhard noemde de materie de ‘buitenkant’ en de geest de ‘binnenkant’ van de fysieke werkelijkheid.

Pas tegen het einde van de jaren twintig leerde Teilhard de theorie van de oerknal en van de uitdijing van het heelal kennen en groeide zijn beeld van de evolutie op aarde uit tot een beeld van kosmische evolutie. De goddelijke Geest was niet alleen de Geest van het ultra-leven op aarde, maar was de Geest van het ultra-leven in de kosmos.

In de loop van zijn leven als veldwerker in het paleontologisch onderzoek groeide zijn beeld van de biologische evolutie. Hij zag dat in de loop der miljoenen jaren de organismen van alle soorten en fyla steeds complexer werden en dat dit steeds gepaard ging met uitgebreidere zenuwstelsels en grotere hersen-

volumes in zowel planten als dieren, maar uiteindelijk het allerduidelijkst bij de primaten en de mens: hij formuleerde de wet ‘complexiteit/bewustzijn’, of ‘complexiteit/interioriteit’. Het blijkt dat de evolutie van levende organismen met behulp van zonlicht in staat is tot de vorming van steeds complexere organische structuren en van toenemend bewustzijn, terwijl de wetten van de fysica voor de buitenkant van de materie juist een toename van de entropie laten zien, een voortschrijdend verval tot wanorde. Teilhard concludeerde op fenomenologische gronden – en niet op mystieke gronden – dat de kracht van het leven in staat blijkt te zijn invloed uit te oefenen in de lijn der geslachten, een invloed die maakt dat de ordening van de organische materie toeneemt in plaats van afneemt, die maakt dat het bewustzijn van de individuele organismen toeneemt van geslacht tot geslacht. Teilhard raakt ervan overtuigd dat de voltooiing van bewustzijn in de evolutie het uiteindelijke doel is van de evolutie. Blijkbaar is er een supra-levende kracht die als het ware trekt vanuit de toekomst in de richting van toenemend bewustzijn.

Dan komt de intuïtie van de mystiek denkende Teilhard om de hoek kijken en ziet hij een overeenkomst tussen ‘de aantrekkende kracht van de liefde van Christus’ en ‘de goddelijke energie van het supra-leven’. De christelijke mystiek en de fysiek uitwerkende energie van het supra-leven blijken elkaar in het visioen geheel te kunnen dekken. Maar dan ziet Teilhard ook het tijdsperspectief vanuit het verre verleden, vanaf de kosmische oerknal Alfa tot een kosmisch brandpunt Omega, van éénwording van de goddelijke liefde met het grote collectief van het groeiende menselijke bewustzijn. Christus wordt zich, in de voltooiing van de evolutie, ‘absoluut bewust van de kosmos’ via de evolutie van de collectieve menselijke bewustzijns.

Het kosmische brandpunt Omega moet hierbij niet worden gezien als een tijd-ruimtelijk convergentiepunt van tijdruimtelijke straling, maar als een geestelijke concentratie van kennis en bewustzijn rond de aarde en – in het visioen van Teilhard – ook overal elders in de kosmos. De noösfeer die Teilhard had geformuleerd was voor hem het eerste duidelijke signaal van het ontstaan van een denkende laag om de aarde, van een denkende laag die zichzelf steeds meer leert begrijpen via het collectieve menselijke bewustzijn. De voortgaande concentratie van bewustzijn brengt tevens voor het collectief van de mensheid de verantwoordelijkheid met zich mee van zelf verder te bouwen aan vermeerdering van de eigen kennis om mee te bouwen aan de wording van het absolute bewustzijn en te voorkomen dat de mensheid zichzelf vernietigt door verkeerd gebruik van de eigen kennis.

Wetenschap en religie

Al sinds mensenheugenis is wetenschap de menselijke activiteit die zich bezig houdt met het onderzoeken van de aard van de totale werkelijkheid door middel

van de rede. De totale werkelijkheid omvat niet alleen de natuur, maar ook de geest. Eveneens sinds mensenheugenis is religie de menselijke activiteit die zich bezig houdt met de relatie van de mens tot zijn oorsprong, de natuur en de hogere goddelijke Macht die er volgens zijn intuïtie moet zijn. Die relatie is door alle eeuwen heen gekenmerkt geweest door ontzag, en in reactie daarop, door verering. Bij gebrek aan menselijke kennis wordt religie vanouds gekenmerkt door cultus en symboliek om uitdrukking te geven aan de gevoelens van ontzag en verering. Hegel noemt dit ‘voorstellingen van de werkelijkheid’.

Wetenschap en religie zijn eeuwenlang onlosmakelijk met elkaar verbonden geweest, omdat de enige mensen die zich konden bezighouden met het onderzoek van de werkelijkheid de mensen waren die werden vrijgesteld voor het vormgeven van de religie, de monniken en de priesters en bovendien enkele vorsten, filosofen, leraren en andere bevoorrechten die waren vrijgesteld van de alledaagse zorgen voor het bestaan.

Alhoewel het dualisme van geest en materie al werd aangehangen sinds Pythagoras en Plato, was het pas in de tijd van Descartes en het tijdperk van de Verlichting dat het denken over de totale werkelijkheid werd gesplitst in een werkelijkheid van de natuur en een werkelijkheid van de geest. De werkelijkheid van de natuur bleek te voldoen aan natuurlijke wetmatigheden en kon worden onderzocht met de rede. De werkelijkheid van de geest was een werkelijkheid die beter kon worden behandeld door degenen die zich bezighielden met de religie en de mystiek van symbolen en andere voorstellingen.

Vanaf de tijd van Descartes, Newton, Leibniz en later, begin 19e eeuw Laplace²⁹, bleken de natuurwetenschappen zich te lenen voor wiskundige en logische analyses. In de periode van de 17e en de 18e eeuw bleek dat de analyses van de natuurwetenschappen steeds dieper konden doordringen in de aard van de werkelijkheid en de wetmatigheden naarmate de werkelijkheid beter werd gereduceerd tot deelgebieden waarin de onderzochte eigenschappen relevant waren. Hegel was één van de eerste filosofen, die samen met zijn collega's van het Duitse idealisme, tot het inzicht kwamen dat de wetenschap en de daaruit voortgekomen technieken nu leidden tot verbrokkeling van kennis en tot verstoring van het sociale en economische evenwicht in de maatschappij.

De wetenschap was er – in de ogen van Hegel – niet alleen voor de analyse van de details, maar de wetenschap – en met name de filosofie – was er voor het begrijpen van de totale werkelijkheid. Immers, de werkelijkheid, zoals wij die om ons heen ervaren, is voor Hegel een veruitwendiging van de 'Ideeën' van de

²⁹ Als Laplace in 1804 een uitleg mag komen geven aan Napoleon over een geruchtmakend rapport, waarin de samenhang van de kosmos wordt beschreven met allerlei nieuwe wiskundige formules, en als Napoleon dan vraagt: 'en waar ziet u nu God in dit kosmische wereldbeeld', dan is het antwoord van Laplace: 'Aan die veronderstelling had ik geen behoefte'.

goddelijke Geest. Evenzo ziet Hegel de menselijke producten en handelingen als veruitwendigingen van de 'ideeën' van de sterfelijke menselijke geest. Hegel ziet bovendien de verschillende deelwetenschappen als een soort veruitwendiging van de filosofie. De wetenschap – nu beschouwd als de geest van de verzamelde collectieve kennis – is pas voltooid als deze tot volledig zelfbegrip is gekomen. Hegel ziet het als zijn levenswerk om een filosofisch systeem te ontwerpen en te bouwen, waarin hij alle menselijke kennis een plaats geeft, maar dat bovenal het systeem is, waarin alles samenhangt met alles. Hegel is – vooral in zijn latere jaren – van oordeel dat zijn filosofisch systeem geslaagd is in de opzet om tot volledig zelfbegrip te komen. Hij laat zien dat niet alleen alles samenhangt met alles, maar hij laat ook zien dat alles het resultaat is van een historisch en dialectisch groeiproces. Gezien de opvatting van Hegel over de wetenschap als de veruitwendiging van de filosofie is het geen wonder dat Hegel ook van oordeel is dat met de voltooiing van zijn systeem ook de deelwetenschappen en de religie(wetenschap) zijn voltooid.

De religie is volgens Hegel voltooid met Luther, het rechtssysteem is voltooid met de Pruisische wetgeving en de staatvorming is voltooid met de Pruisische Staat en het Pruisische vorstenhuis. Ja, met zijn systeem is zelfs de filosofie zelf voltooid. Ook de filosofie is historisch gegroeid van Plato tot Hegel en is via vele filosofen die Hegel als zijn voorgangers beschouwt, tot volledig zelfbegrip gekomen.

Als we nu de verhouding van religie en wetenschap voor Hegel moeten karakteriseren, dan is religie de menselijke cultus voor het beleven van de goddelijke en geestelijke werkelijkheid en dan is de filosofie – als voltooiende koepel van de wetenschap – de menselijke activiteit die zich bezighoudt met het tot volledig zelfbewustzijn en zelfbegrip brengen van de goddelijke Geest en zijn veruitwendiging in de kosmos en in alle dynamiek van het leven op aarde. De wetenschap brengt geen andere waarheid en werkelijkheid dan de religie, maar drukt zich op een andere wijze uit. De religie drukt zich uit in symbolen en voorstellingen, de wetenschap, en vooral de filosofie als koepel van de wetenschappen, brengt de waarheid en de werkelijkheid tot begrip.

Voor Hegel is er geen tegenstelling tussen religie en wetenschap, maar de filosofie, als koepel van de wetenschap, biedt voltooiing van de religie.

Wetenschap en religie volgens Teilhard

In de ruim honderd jaar die er ligt tussen Hegel en Teilhard hebben – zo zagen wij eerder – verscheidene paradigmaverschuivingen plaatsgevonden, maar de meeste daarvan voltrokken zich in de eerste helft van de 20e eeuw en Teilhard begon in zijn wetenschappelijke opleiding dus met een totaal ander wereldbeeld dan hij later ontwikkelde. Als overtuigd en begaafd natuurwetenschapper heeft hij alle vernieuwingen volledig geassimileerd in zijn eigen wereldbeeld. Maar er was meer.

Het darwinisme werd door veel gelovigen beschouwd als een aanval op het christelijk geloof in het scheppingsverhaal. Het scheppingsverhaal was al eeuwenlang onderdeel van de officiële leer van de katholieke kerk en werd niet opgevat als mythe, maar als dogma en beschrijving van de feitelijke werkelijkheid. Er ontstond een tegenbeweging in de katholieke kerk, die zich verzette tegen de nieuwe inzichten van Darwin, niet uit wetenschappelijke overwegingen, maar uit gezagsoverwegingen. De officiële leer van de kerk kon niet zomaar worden verlaten, omdat enkele wetenschappers van oordeel waren dat het scheppingsverhaal niet de werkelijkheid beschreef, maar een mythe, en omdat het niet overeenkwam met de nieuw bedachte theorie.

Vanaf het moment dat Teilhard in aanraking kwam met de evolutietheorie, in de periode van 1912 tot 1916 was hij overtuigd van de juistheid van de theorie en vond hij dat hij zijn wereldbeeld aangaande het ontstaan van het leven en de mens moest aanpassen aan de nieuw verworven werkelijkheid. Ook de menselijke geest was voor Teilhard niet langer een goddelijke inblazing, maar een natuurlijk product van de evolutie. De souplesse van geest die voor Teilhard, als vurig beoefenaar van de wetenschap, vanzelfsprekend was, bleek niet aanwezig bij de top van het kerkelijk gezag en vanaf dat moment had Teilhard een ernstig gewetensprobleem. Immers, hij had als jezuïet de gelofte afgelegd van absolute gehoorzaamheid aan de paus. Alhoewel hij overtuigd was van het wetenschappelijk gelijk van de evolutie, moest hij zich onthouden van het uitdragen van zijn nieuwe kennis in het onderwijs dat hij gaf. Verscheidene malen heeft Teilhard met brieven en andere geschriften geprobeerd de pauselijke curie te overtuigen van de juistheid van de nieuwe wetenschappelijke inzichten en van de noodzaak om de jeugd hierin te onderwijzen. Evenzovele malen werd hem dit geweigerd en het werd hem zelfs verboden over deze onderwerpen onderricht te geven of erover te publiceren. Hij werd zelfs verbannen uit het onderwijs en moest zich toeleggen op het wetenschappelijk veldonderzoek. Hij mocht nog wel publiceren, maar alleen op het gebied van zijn veldonderzoek. Tot zijn dood is hij trouw gebleven aan zijn gelofte. Nooit heeft hij zelfs maar overwogen zijn priesterambt neer te leggen. Op waarlijk hegeliaanse wijze heeft Teilhard de stelling en de ontkenning ervan in zijn geest opgenomen en is blijven geloven in de uiteindelijke synthese: ooit zal ook het kerkelijk gezag tot het inzicht komen dat de officiële geloofsleer open moet staan voor alle nieuwe inzichten van de wetenschap. Teilhard heeft zijn leven lang het geduld opgebracht voor zijn overtuiging. Revis³⁰ heeft op zeer heldere wijze omschreven hoe Teilhard tot de overtuiging kwam van de wijze waarop harmonie kan bestaan tussen religie en wetenschap. Teilhard beschouwt religie als de menselijke activiteit die zich bezighoudt met het begrijpen en beleven van de totale geestelijke en materiële werkelijkheid van de kosmos met God als uiteindelijke oorzaak van het bestaan

³⁰ Zie de bijdrage van Paul Revis in hoofdstuk 9 van *‘Pierre Teilhard de Chardin, een man van geest en toekomst’*, redactie Gerrit Teule, uitgeverij Aspekt, 2016

en de mens daarin als ‘as en spits van de evolutie’. Teilhard beschrijft op zijn eigen markante wijze dat religie zich zal moeten onthouden van alle concretismen³¹ in de geloofsleer en dat de wetenschap zich zal moeten onthouden van alle vormen van reductionisme³² bij het doen van uitspraken over de totale werkelijkheid van geest en materie. Als hieraan wordt voldaan, dan zijn religie en wetenschap te beschouwen als elkaar aanvullende menselijke activiteiten om tot volledig zelfbewustzijn te kunnen komen. Naast intuïtie en extase is de wetenschap de belangrijkste menselijke activiteit om tot volledig zelfbegrip en zelfbewustzijn te komen.

De totale werkelijkheid

Het wereldbeeld van Hegel dat oprijst uit zijn werk is in essentie het wereldbeeld van de neoplatonisten: God, of de Ene, is een eeuwig Wezen, immanent en transcendent. De kosmos is een eeuwig zijnde dat is voortgekomen uit de Geest. De kosmos van Hegel is de heliocentrische kosmos van Copernicus, Galileï en Newton. De totale werkelijkheid van Hegel was en bleef dus dualistisch van aard. Maar, het is nooit Hegels bedoeling geweest dit beeld aan te passen of te voltooien. Zijn uiteindelijke doel was een filosofisch systeem te ontwerpen en te bouwen waarmee hij alle bestaande wetenschappelijke kennis kon samenvatten en waarin hij kon laten zien dat alles samenhangt met alles en dat het mechanisme van de historische dialectiek overal voor die samenhang zorgde.

Voor Hegel begint de filosofie pas met de menselijke geschiedenis en zelfs pas met de geschiedenis van de eerste samenleving die in staat was tot staatsvorming. De geschiedenis begint voor Hegel concreet met het Perzische Rijk. Hegel kent geen Alfa en Omega, geen evolutie en geen uiteindelijk doel van de mensheid. Voltooiing van de geschiedenis van een mens, van een volk, van een staat of van een rijk betekent voor Hegel niet het schetsen van een beeld van de toekomst, maar betekent een voltooiing van diens filosofie in de vorm van volkomen begrijpen van de eigen positie in historisch perspectief.

Hegel laat door heel zijn werk zien dat de geest de enige drijvende kracht is achter alle dialectische dynamiek van het leven en hij zegt zelf dat hij de negatie, het tweede element van zijn dialectiek, beschouwt als de belangrijkste

³¹ Met concretisme wordt bedoeld een interpretatie als feitelijke werkelijkheid van een symbolisch bedoelde uitspraak. Voorbeeld: een feitelijke en historische interpretatie van het Bijbelse paradijsverhaal, dat bedoeld is als mythe met een symbolische betekenis voor het ontstaan van de mens, zijn verhouding tot God en de zondeval, staat als concretisme op gespannen voet met de evolutietheorie.

³² De wetenschap maakt gebruik van reducties om aspecten van de werkelijkheid te kunnen beschrijven en behandelen met behulp van wetmatigheden die voor een deelgebied van de werkelijkheid van toepassing zijn. De orthopedische chirurg beschouwt een menselijk lichaam als een samenstel van botten en spieren om zijn mechanische en motorische systeem zo goed mogelijk als geheel te kunnen laten functioneren. De orthopedisch chirurg gaat echter buiten zijn boekje als hij stelt dat een mens ‘niets anders’ is dan een bundel van botten en spieren, of de neurowetenschapper die beweert dat een mens ‘niets anders’ is dan zijn brein. Als de reductie wordt beschouwd als een correcte weergave van de totale werkelijkheid, dan spreekt men van reductionisme.

drijvende kracht achter het groeiende bewustzijn en zelfbegrip. De gehele materiële werkelijkheid, inclusief die van het menselijke lichaam, is slechts een veruitwendiging van de geest. De fysica van de veruitwendiging wordt door Hegel niet behandeld.

De negatie, of de negativiteit van Hegel moet niet worden gezien als een vorm van negatief denken, maar als de altijd in de geest aanwezige creativiteit om het tegendeel van een stelling te vinden en te verdedigen, een vorm van positief denken, dus! Uit de stelling en de ontkenning volgt tenslotte altijd weer een synthese die gebaseerd is op meer ervaring en betere kennis. Het is dus eveneens de creativiteit van de geest die voor de synthese en de spiraalsgewijze groei zorgt.

Hegel is doordrongen van de dynamiek van de geest en ziet als het ware een ‘kleine evolutie’ vanaf het Perzische rijk tot de 19e eeuw, en daarin een geschiedenis van volledig bewust worden van de goddelijke Geest door middel van bewustwording van de menselijke geest. Deze ‘kleine evolutie’ is niet het verhaal van de wording van de kosmos en het bewuste leven daarin, maar is het verhaal van de wording van de westelijke cultuur en de verhouding tot het eeuwige Wezen en de eeuwige kosmos.

Het beeld van de totale werkelijkheid van Hegel had niet de pretentie iets te zeggen over de oorsprong of een uiteindelijk doel van de schepping, noch van de mensheid. De filosofie was voor Hegel het belangrijkste middel om tot volledig bewustzijn en zelfbegrip van zijn geestelijke vrijheid te kunnen komen. En de dialectiek van stelling en tegenstelling die samen tot een hogere synthese komen, biedt voldoende verklaring voor het groeiproces van de kennis en het bewustzijn. De drijvende kracht in dit dialectisch proces is immers de menselijke geest met de menselijke rede.

Waar Hegel de ‘absolute bewustwording’ zich steeds ziet herhalen in de veruitwendiging van individuele filosofen en van collectieve organisaties en staten die tot volledig zelfbegrip komen, ziet Teilhard een evoluerende eenwording van de goddelijke Geest en het collectief van individuele menselijke bewustzijns als een eenmalig einddoel van de kosmische evolutie.

De gedachtegang van beide denkers van ten eerste: ‘de geest als de bron van alle leven’ en ten tweede: ‘voltooiing van zelfbegrip door volledige bewustwording’ vertoont een duidelijke mate van overeenkomst, maar die van Hegel past in de eeuwige herhaling en mist het tijdsperspectief van de kosmische evolutie en zelfs maar een poging voor de natuurwetenschappelijke verklaring van de veruitwendiging. De filosofie van de wereldgeschiedenis kan, volgens Hegel, worden gezien als een theodicee, een geschiedenis van de bewustwording van God en een verklaring voor de aanwezigheid van het kwaad in de sterfelijke en beperkte mens.

De totale werkelijkheid voor Teilhard is een levenslange ontwikkeling geweest van zijn beeld van de verhouding tussen God, natuur en mens. Wat is de betekenis van God en de goddelijke Geest, wat is de betekenis en het doel van de kosmos en het leven daarin en wat is de betekenis en het doel van de onderlinge verhouding van de mensen als individuen onder elkaar en in relatie tot het goddelijke? De wetenschap en de katholieke mystiek speelden daarin beide een hoofdrol.

De goddelijke Geest is de bron van de oerknal, het moment Alpha.

Teilhard ziet, in zijn gerijpte periode, de evolutie van het leven in de kosmos als een samenspel van 'fysische krachten, die gericht zijn op een toename van entropie en chaos' ('centrifugale krachten'), en 'de energie van de goddelijke Geest die gericht is op toenemende complexiteit en bewustzijn in de lijn der geslachten' ('centripetale krachten'). Teilhard probeert zijn visioen niet in een filosofisch model te gieten, noch in een mystieke voorstelling, maar in een natuurwetenschappelijk verhaal en postuleert daarin een 'energetica van de geest', die nodig is om de veruitwendiging in toenemende complexiteit en interioriteit in natuurwetenschappelijke terminologie te kunnen verklaren, maar die op zuiver fysisch-empirische gronden nog nooit is aangetoond. De natuurwetenschappelijke verklaring lukt hem dus niet helemaal. Teilhard zelf zegt vergoelijkend hierover dat de gehele werkelijkheid nu eenmaal niet kan worden begrepen zonder een 'samenstand' van wetenschap en religie.

De kosmische evolutie is van meet af aan doortrokken met leven, maar pas op het allerlaatst met bewust leven en met rede begiftigd leven. Ook voor Teilhard is de kosmische evolutie een theodicee van de totstandkoming van het absolute bewustzijn en zelfbegrip van de goddelijke Geest. De goddelijke Geest van de oerknal wordt zich bewust van zichzelf via het bewustzijn van de kosmos en tenslotte van de menselijke soort. De aanwezigheid van leed en kwaad in de wereld is – ook volgens Teilhard – een natuurlijk gevolg van het evolutieproces en de geleidelijke groei van het bewustzijn.

De evolutielijnen lopen vanaf de onbewuste materie via onbewuste organismen door de generaties van steeds bewuster wordende soorten en tenslotte via de met rede begiftigde individuen van de *Homo sapiens* naar een uiteindelijk punt van geestelijke convergentie, dat Teilhard het punt-Omega noemt. De menselijke rede kan geen verklaring bieden, want de menselijke rede moet in de loop van het evolutieproces zelf nog ontstaan. Er moet een andere krachtbron zijn die gedurende miljarden jaren in staat is koers te houden om tenslotte bewustzijn te kunnen genereren en tot zelfbegrip te komen.

De kosmische functie van Omega is ten eerste het bepalen van de richting van de evolutie van de onbewuste en later de bewuste kosmos; en ten tweede het uit-

stralen, verwerklijken en handhaven van de eensgezindheid van de ‘werelddeeltjes’ (i.e. de afzonderlijke bewustzijns) met betrekking tot de richting van de evolutie. Dan komt de mystieke aard van Teilhard in het geding. Deze goddelijke energie is de goddelijke liefde die wordt uitgestraald door Omega.

Omega kan deze functie alleen vervullen door zelf als individuele persoonlijkheid te beminnen en beminnelijk te zijn. Immers, “...de liefde sterft als zij in aanraking komt met het onpersoonlijke. Haar intensiteit neemt even zeker af bij ruimtelijke scheiding, en nog veel meer bij afstand in de tijd. Het is noodzakelijk samen te bestaan om te kunnen liefhebben. ... Zoals bij alle andere energie moeten ook in de liefde de krachtlijnen zich elk ogenblik sluiten in het bestaande ... Wil Omega in de hoogste mate tot zich kunnen trekken, dan moet hij nu al in de hoogste mate aanwezig zijn.”³³

Teilhard geeft tenslotte zelf de volgende samenvatting van de eigenschappen van het punt-Omega: “Wanneer wij spreken van de pool van het bewustzijn in de wereld, welke de delen overstijgt, kunnen wij niet volstaan met te zeggen dat deze voortkomt uit de opstijging der afzonderlijke bewustzijns, men moet eraan toevoegen dat die pool terzelfdertijd reeds voortgekomen is uit, uitgetreden is buiten de genese. Ware dat niet zo, dan zou Omega noch in liefde kunnen onderwerpen, noch iets in onbederfelijkheid kunnen vastleggen. Om zichzelf te zijn moet Omega van nature buiten de tijd en de ruimte staan die hij samenbrengt. Autonomie, tegenwoordigheid, onherroepelijkheid en in laatste instantie dus transcendentie: dat zijn de vier eigenschappen van Omega.”³⁴

Het punt-Omega is dus tweeslachtig van aard: voor het ene en persoonlijke deel³⁵ bestaat het al buiten de grens van tijd en ruimte, voor het andere deel wordt het gevormd door de samenvloeiing van de lijnen der generaties van steeds helderder wordende individuele bewustzijns.

Tenslotte

Een vergelijking van Hegel en Teilhard is een vergelijking van twee zeer verschillende denkers:

Hegel, de beroepsfilosoof met een passie voor de geestelijke vrijheid, maar met een wereldbeeld dat in grote lijnen nog overeenstemt met dat van de neoplatonisten, ziet de dynamiek van de geest en de wereld en formuleert de dialectiek als het belangrijkste mechanisme van het groeiende bewustzijn, dat hij tot stand

³³ *Het Verschijnsel Mens*, 7^e druk 1963, p. 225

³⁴ *Het Verschijnsel Mens*, 7^e druk 1963, p. 226

³⁵ Teilhard gebruikt hier het woord ‘persoonlijk’ uitsluitend omdat hij de eigenschap van liefde aan het punt-Omega heeft toegekend, en hij al heeft aangegeven dat hij de eigenschap liefde alleen aan personen kan toekennen, en niet omdat hij Omega ziet als menselijk subject met eigen persoonlijke belangen. Teilhard definieert hiermee als het ware een transcendente supra-persoonlijkheid die subject en object beide is en een samenbindende liefde uitstraalt.

ziet komen via de menselijke rede in een periode van een paar duizend jaar wereldgeschiedenis.

Hegel was, tegen het eind van zijn leven, niet alleen een tevreden mens, maar hij was ook nogal overmoedig en dat wordt hem dan ook door velen verweten.

Teilhard, de priester-wetenschapper, die van meet af aan de synthese zoekt van religie en wetenschap, maar niet uit is op een wetenschappelijk systeem van filosofie, streeft naar een samenhangend beeld van de totale werkelijkheid en naar begrip van het doel van het menselijke bestaan. De verandering van wereldbeeld was de constante in zijn leven. *'Het Verschijnsel Mens'* was de uiteindelijke neerslag van zijn wetenschappelijke visie en zijn katholiek christelijke visioenen.

Ook bij Teilhard is het beeld neoplatonistisch van aard gebleven. Uit God is alles voortgekomen en tot God zal alles wederkeren. Nieuw is nu de eenmalige kosmische evolutie en de onlosmakelijke verbondenheid van de sterfelijke geest en de materie.

Beide denkers zien de groei van het menselijke bewustzijn als een uiteindelijke wording van het goddelijke bewustzijn en zelfbegrip van de goddelijke Geest.